

Nejra Veljan

Digitalna dinamika radikalizacije: tragom krajnje desnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini i jugoistočnoj Evropi

Autorica

Nejra Veljan

Istraživački tim

Nejra Veljan, Michael Colborne, Miloš Pralica, Namik Jamakosmanović, Slobodan Blagovčanin,
Mirela Biković, Kristina Gadže, Mateo Danilović, Amina Smailhodžić, Amir Barleci

Naslov

Digitalna dinamika radikalizacije: tragom krajnje desnog ekstremizma
u Bosni i Hercegovini i jugoistočnoj Evropi

Uređivanje

Kimberly Storr

Recenzenti

Simeon Dukić

Prof. dr. Sead Turčalo

Prelom

Connect

Štampa

CPU Printing company d.o.o. Sarajevo

Izdavač

© Atlantska inicijativa, 2024

ISBN 978-9926-465-41-4

**CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod
ID brojem 58760198**



Nejra Veljan

Digitalna dinamika radikalizacije: tragom krajnje desnog ekstremizma u Bosni i Hercegovini i jugoistočnoj Evropi

Sarajevo, 2024

Sadržaj

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Kontekst i metodologija..... | 10 |
| Dinamika online radikalizacije i krajnje desničarski narativi | 13 |
| Kako se krajnje desničarske grupe angažiraju na različitim platformama društvenih medija..... | 17 |
| Facebook..... | 19 |
| Instagram..... | 22 |
| Telegram | 26 |
| Twitter/X..... | 29 |
| TikTok..... | 30 |
| Mapiranje krajnje desničarskih online tema..... | 32 |
| Viktimizacija | 33 |
| Antirodni i anti-LGBTQ+ narativi..... | 36 |
| Antizapadni narativi | 39 |
| Antimuslimanski i antimigrantski narativi..... | 41 |
| Zaključak i preporuke za politike..... | 43 |

O autorici

Dr. Nejra Veljan je istraživačica sa ekspertizom u sigurnosnim i pravnim studijama. Doktorirala je na Univerzitetu De Montfort, a magistrirala je sigurnosne studije i pravo na Univerzitetu u Sarajevu. Specijalizirala se za analizu radikalizacije, nasilnog ekstremizma i rodno zasnovanih krivičnih djela, pri čemu aktivno primjenjuje kvantitativne i kvalitativne metodologije i koristi alate kao što su SPSS, Crowd Tangle i NVivo. U Atlantskoj inicijativi, dr. Veljan radi na projektima koji se bave svim oblicima nasilnog ekstremizma te podržava rad institucija u reintegraciji povratnika iz zona sukoba. Pored toga, radila je sa međunarodnim i lokalnim organizacijama u regiji te je sarađivala sa think-tankovima širom Europe, koji se bave borbotom protiv nasilnog ekstremizma. U njenom radu sadržana je snažna sinergija između akademskog istraživanja i praktičnog angažmana sa širokim rasponom aktera.

Sažetak

Ovom radu predstavljeno je detaljno ispitivanje digitalne proliferacije krajnje desničarskog ekstremizma, pojave koja je privukla globalnu pažnju nakon tragičnog napada u Christchurchu u martu 2019. godine. Taj napad je podcrtao ulogu društvenih medija u širenju nasilnog ekstremističkog sadržaja, te je potaknuo međunarodne reakcije, a jedna od njih je Christchurch Call, odnosno poziv na uklanjanje terorističkog i nasilnog ekstremističkog sadržaja sa interneta. Uprkos tim naporima, nalazi predstavljeni u ovom radu pokazuju da je krajnje desničarski sadržaj otporan, često migrira i iznova se pojavljuje na različitim platformama, koje uključuju i *mainstream* društvene medije. Metodologija na kojoj se rad zasniva predstavlja sveobuhvatno mapiranje digitalnog ekosistema krajnje desnice u jugoistočnoj Evropi, a posebno se fokusira na sedam *mainstream* platformi društvenih medija. Analizom su utvrđene najistaknutije teme i narativi koje krajnje desničarske grupe koriste za regрутiranje i radikalizaciju pojedinaca, te se navode regionalne specifičnosti tih pokreta koji se često oslanjaju na historijska nezadovoljstva i etnonacionalizam za mobilizaciju podrške. Nalazi su pokazali značajnu prilagodljivost krajnje desničarskih grupa, koje strateški oblikuju diskurs kako bi služio njihovim ciljevima. Te grupe se bave historijskim revizionizmom, promoviraju etnonacionalizam i pozivaju se na narative viktimizacije kako bi napravile poveznice sa osjećajima nepravde ili nezadovoljstva među ljudima. Pored toga, rad otkriva jedan zabrinjavajući trend: neke od ovih online zajednica nisu samo izolirane echo komore, već se povezuju sa nasiljem u stvarnom svijetu, čime pokazuju opipljiv stvarni efekat online radikalizacije.

Uvod

Teroristički napad koji se desio u martu 2019. godine u Christchurchu odjeknuo je širom svijeta i izazvao ogromnu osudu javnosti, dijelom i zato što je počinitelj svoja djela prenosi uživo na Facebooku. *New York Times* ga je adekvatno okarakterizirao kao “masovno ubistvo interneta i za internet”.¹ Zaista, počinitelj ne samo da je prije napada objavljivao najave svojih planova na X-u (bivšem Twitteru) i dijelio manifest na Twitteru i 8chanu (online oglasnoj ploči), već je i uživo prenosi zločin dok ga je činio. Kao odgovor na to, Jacinda Ardern, tadašnja premijerka Novog Zelanda, i francuski predsjednik Emmanuel Macron, zajedno su pokrenuli Christchurch Call – međunarodnu inicijativu za iskorjenjivanje terorističkog i nasilnog sadržaja iz online prostora, koja nastoji pridobiti podršku i saradnju vlada, tehnoloških kompanija i drugih relevantnih aktera kako bi se pozabavili problemom online ekstremizma i postigli sigurnost u digitalnom svijetu.²

Christchurch Call i slične inicijative su važne, ali napor da se uklone ekstremistički sadržaji iz online prostora nailaze na izazov zbog činjenice da se ti sadržaji često kreću kroz najmračnije dijelove interneta i čak se s vremenom na vrijeme iznova pojavljuju na *mainstream* platformama. Na primjer, kada je 8chan ugašen u augustu 2019. godine, mnogi su to smatrali pozitivnim pomakom sve dok nije postalo jasno da je to samo pokrenulo migraciju korisnika 8chana na slične alternativne platforme. Uznemiravajući trend koji se pojavio nakon pucnjave u Christchurchu da krajne desničarske grupe hvale takav čin te da kasniji napadači usvajaju slične pristupe nije zaustavljen; ovaj sadržaj se jednostavno preselio u nove online prostore.

Drugim riječima, 8chan je bio samo jedno čvorište unutar mnogo veće globalne mreže krajne desnih platformi koja se kontinuirano razvija, gdje krajne desničarske online supkulture cvjetaju.³ Zaista, neki istraživači/ce su ovo opisali kao prostor u kojem se formira sve kohezivnija supkultura ekstremizma, često pod krinkom “kontrakulture” ili anti-establišmentizma.⁴ Nadopuna platformama društvenih medija koje čine jezgru ove mreže je niz “medija” koji tvrde da nude alternativu *mainstream* vijestima dok pojačavaju krajne desničarske, anti(im)migrantske i antidemokratske narative u senzacionalističkim klikbejt pričama koje se objavljaju bez navođenja autora. Mnogi od tih medija su lokalni te prevode međunarodne narative na lokalne jezike i provlače ih kroz prizmu lokalne kulture i konteksta.

1 Kevin Roose, ‘A Mass Murder of, and for, the Internet,’ *New York Times*, 15. mart 2019, <https://www.nytimes.com/2019/03/15/technology/facebook-youtube-christchurch-shooting.html>.

2 Vidjeti: <https://www.christchurchcall.com>.

3 Stephane J. Baele, Lewys Brace, Travis G. Coan, ‘Variations on a Theme? Comparing 4chan, 8kun, and Other chans’ Far-Right “/pol” Boards,’ *Perspectives on Terrorism* 15, no. 1 (2021): 65–80.

4 Vidjeti: Richard Smirke, ‘Jihadi Rap: Understanding the Subculture,’ *Billboard*, 10. oktobar 2014, <http://www.billboard.com/articles/news/6273809/jihadi-rap-l-jinny-abdel-majed-abdel-bary>; and Julia Ebner, *The Rage: The Vicious Circle of Islamist and Far-Right Extremism* (I.B. Tauris & Co., 2017).

Na taj način su krajnje desničarske grupe stvorile osjećaj online “lokalne zajednice” i “kulturnih” veza među pojedincima koji su tu u interakciji i dijele ideje i prakse. Te veze se grade oko različitih koncepata identiteta koji definiraju unutrašnju i vanjsku grupu, a jačaju se različitim sredstvima, što uključuje i usvajanje jedinstvenih grupnih etiketa i veličanje ili omalovažavanje pojedinaca koji utjelovljuju vrijednosti unutrašnje ili vanjske grupe.⁵ Time se stvorilo povoljno okruženje koje ne samo da potiče slavljenje krajnje desničarskih terorista i ratnih zločinaca, već je platforme društvenih medija na kojima djeluje krajnja desnica pretvorila u pogodno tlo za širenje dezinformacija (naročito narativa zavjere kojima se demonizira vanjska grupa),⁶ koordinirano uznenimiravanje političara/ki (obično žena i liberala)⁷ i za *meme* kampanje koje imaju cilj da utiću na izbore i politički diskurs.⁸

Vizualni sadržaj ima naročito veliku moć i može potaknuti veće povjerenje u poruke koje se šalju, stvarajući “odnos između gledatelja, slike i pošiljaljatelja”.⁹ Nadalje, vizualni materijal se duže zadržava u pamćenju, a time je i duže upadljiv.¹⁰ A ova kontinuirana izloženost slikama, videozapisima i emocionalno nabijenom jeziku, uz nerazumljiv izbor algoritama koji su tako osmišljeni da neprestano biraju sadržaj koji izaziva sve emocionalniji odgovor, ima duboke implikacije po procesu radikalizacije. Ustvari, emocionalni pokretači predstavljaju ključni element u većini putovanja ka radikalizaciji.¹¹ Zbog toga je posebno zabrinjavajuće što platforme društvenih medija ne samo da koriste emocije već i njima manipuliraju, namjerno. Te platforme su time postale, a vjerovatno će i dalje biti, temeljni i trajni doprinositelji radikalizacije, kao i forumi u kojima se uveliko širi nasilni ekstremistički sadržaj.¹² Jasno je da ovo predstavlja ključni izazov za društva širom svijeta, a opet dostupnost i anonimnost koju nude online platforme olakšavaju ekstremno desničarskim grupama širenje propagande, regrutaciju novih članova i poticanje na nasilje u stvarnom svijetu. Imajući u vidu značajan porast krajnje desničarski motiviranog terorizma u proteklih nekoliko godina, koji se više nego utrostručio (320 posto), očito je da je ovaj online krajnje desničarski ekosistem iznjedrio i offline djelovanje.¹³ Stoga, platforme društvenih medija ne samo da omogućavaju nove puteve kojima ekstremistički akteri mogu širiti svoje poruke, već i pružaju strukture koje se mogu iskorištavati i koje pojačavaju uticaj ekstremističkog sadržaja.

Ako će internet ikada postati siguran prostor za sve korisnike, on ne može nuditi utočišta za ljude koji aktivno žele podržati demokratiju i ljudska prava. Međutim, dok se kreatori politika u jugoistočnoj Evropi sve više

5 Online “incel” supkultura idolizira napadače kao što su Elliot Rodger ili Alek Minassian, na primjer, te ih je pseudo-kanonizirala unutar zajednice. Vidjeti: Stephane J. Baele, Lewys Brace, and Travis G. Coan, ‘From “Incel” to “Saint”: Analyzing the violent worldview behind the 2018 Toronto attack,’ *Terrorism & Political Violence* 33, no. 8 (2021): 1167–1191; i Taisto Witt, “If I cannot have it, I will do everything I can to destroy it.” the canonization of Elliot Rodger: “Incel” masculinities, secular sainthood, and justifications of ideological violence,’ *Social Identities* 26, no. 5 (2020): 675–689.

6 Christina Schori Liang and Matthew John Cross, ‘White Crusade: How to Prevent Right-Wing Extremists from Exploiting the Internet,’ *Strategic Security Analysis*, no. 11, July 2020.

7 Pojavio se trend ciljanog uznenimiravanja koji vrše krajnje desničarski trolovi u online prostorima, a uglavnom su im mete novinarke, aktivistice i političarke. Time se žele zastrašiti politički protivnici i konačno ugušiti ili ušutkati njihovi glasovi. Vidjeti: Nina Jankowicz, *How to Be a Woman Online: Surviving Abuse and Harassment, and How to Fight Back* (Bloomsbury, 2022).

8 Istraživanje koje je proveo Institut za strateški dijalog (ISD) tokom nacionalnih, bavarskih i evropskih parlamentarnih izbora u Njemačkoj otkrilo je da su krajnje desničarske grupe učestvovali u koordiniranim online naporima da podrže desničarsku populističku stranku. Vidjeti: Jakob Guhl, Julia Ebner, and Jan Rau, *The Online Ecosystem of the German Far-Right* (Institute for Strategic Dialogue, 2020).

9 Ibid., 14.

10 Hélène Joffe, ‘The Power of Visual Material: Persuasion, Emotion and Identification,’ *Diogenes* 55, no. 1 (2008): 84–93.

11 Vidjeti: Hilary Pilkington, ‘Radicalization as and in Process: Tracing Journeys through an “Extreme-Right” Milieu,’ *Studies in Conflict & Terrorism*, DOI: 10.1080/1057610X.2023.2169896; Clark McCauley and Sophia Moskalenko, ‘Understanding Political Radicalization: The Two-Pyramids Model,’ *American Psychologist* 72, no. 3 (2017): 205–216.

12 Stuart Macdonald, Elizabeth Pearson, Ryan Scrivens, and Joe Whittaker, ‘Using Online Data in Terorism Research,’ VOX-Pol, 10 May 2023, <https://www.voxpol.eu/using-online-data-in-terrorism-research/>.

13 Guhl, Ebner, and Rau, *The Online Ecosystem of the German Far-Right*, 7.

bore s pitanjem kako riješiti migraciju i replikaciju sigurnosnih problema u digitalnu sferu, i dalje imamo jaz u znanju o ultradesničarskim online supkulturama, koje postaju sve kohezivnije i sve opasnije. Iz tog razloga, ovaj *policy* dokument analizira glavne teme i strategije regrutacije koje u online prostorima koriste krajnje desničarske grupe u BiH, Srbiji i Crnoj Gori, kako bi izazvale emocionalnu reakciju kod korisnika, kao i temeljne faktore koji doprinose radikalizaciji unutar lokalnog krajnje desnog online miljea. Cilj je kreatorima politika pružiti uvide i preporuke koji će služiti kao ulazne informacije za djelotvornije političke odgovore i oblikovati zajedničke napore koji uključuju različite relevantne aktere u regiji, kako bi se ublažili rizici povezani s online radikalizacijom i promoviralo sigurnije digitalno okruženje.

Kontekst i metodologija

Kako ovaj rad istražuje strategije i narative koje koriste krajnje desničarski akteri u online prostorima i kako su ti narativi povezani sa radikalizacijom, važno je definirati nekoliko ključnih pojmoveva. Prvo, *radikalizacija* se odnosi na proces u kojem pojedinci ili grupe usvajaju ponašanja, uvjerenja i ideologije ili su motivirani za poduzimanje radnji koje su daleko izvan okvira kontekstualne norme. Ovaj proces uključuje kognitivno preoblikovanje koje često navodi pojedinca da zagovara značajne društvene ili političke promjene, a može i ne mora dovesti do prihvatanja nasilja ili učestvovanja u nasilju.¹⁴ Slično tome, *ekstremizam* je uvjerenje da je uspjeh ili opstanak unutrašnje grupe neodvojiv od potrebe za neprijateljskim djelovanjem protiv vanjske grupe.¹⁵ *Nasilni ekstremizam*, međutim, specifičan je za ideologije i radnje koje prihvataju ili promoviraju nasilje *per se*.¹⁶ To, između ostalih, uključuje terorističke grupe i naoružane milicije. Međutim, radikalizacija, naravno, ne kulminira uviјek nasilnim ekstremizmom povezanim sa borbama u inostranstvu, ali diskursi koji ljudi radikaliziraju čak i u nenasilni ekstremizam (što znači da imaju ekstremna uvjerenja, ali ne učestvuju u nasilju niti ga prihvataju) karakteriziraju prijetnje nizu manjina, a ideologije na kojima se temelji ova retorika su inherentno antidemokratske. U procesu online radikalizacije, pojedinci usvajaju ekstremistička uvjerenja i ideologije putem tehnoloških sredstava u digitalnim prostorima.¹⁷ Imajući u vidu količinu vremena koju većina ljudi širom svijeta provodi na internetu svaki dan, sa sigurnošću se može pretpostaviti da je malo procesa radikalizacije koji se u potpunosti dešavaju offline, ako ih uopće ima. Znači, jasna je potreba za mapiranjem online krajnje desničarskog ekosistema i razumijevanjem narativa i strategija koje unutar njega koriste krajnje desničarske grupe te načina na koji on utiče na offline ponašanje.

U BiH se online procesi radikalizacije i online krajnje desničarski ekstremistički milje moraju shvatiti u kontekstu širih regionalnih krajnje desničarskih pokreta.¹⁸ Između ostalog, ti pokreti prihvataju autoritarizam, fašizam i isključivi nacionalizam. Funkcionalno, time se proizvode narativi koji promoviraju šovinizam, ksenofobiju, rasizam i populizam, ali i najizraženiji etnonacionalizam – razlike po pitanju vjere, jezika i historije, te potiče iredentizam i izričito odbacuje inkluzivnu i multietničku regionalnu kulturu.¹⁹

U BiH je ova dinamika stvorila suptilne razlike među krajnje desničarskim narativima Bošnjaka, bosanskih Srba i bosanskih Hrvata. Možda je najznačajnija činjenica da bošnjački etnonacionalizam u središtu ima BiH kao domovinu, za razliku od srpskog i hrvatskog etnonacionalizma koji se fokusiraju na vjernost Hrvatskoj i Srbiji, što čak uključuju i teritorijalne aspiracije u odnosu na različite dijelove BiH. Drugim riječima, srpski i hrvatski nacionalisti susjedne države vide ne samo kao pradomovine, već i kao izvorišta etnonacionalnog identiteta, a državu BiH vide kao neriješenu ili vještačku. Ipak, jedna stvar koja je zajednička svim grupama

14 Alex P. Schmid, ‘Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?’, ICCT Research Paper, International Centre for Counter-Terrorism, May 2014

15 JM Berger, *Extremism*, The MIT Press, 2018, 105.

16 Alex P. Schmid, ‘Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?’, ICCT Research Paper, International Centre for Counter-Terrorism, May 2014.

17 Jens F. Binder and Jonathan Kenyon, ‘Terrorism and the internet: How dangerous is online radicalization?’ *Frontiers in Psychology* 13 (2022), DOI: 10.3389/fpsyg.2022.997390.

18 Vidjeti: Majda Halilović and Nejra Veljan, *Exploring ethno-nationalist extremism in Bosnia and Herzegovina* (Atlantic Initiative, 2021); Mirza Buljubašić, ‘Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans: An overview of country-specific challenges for P/CVE’, European Commission and RAN, 2022; Sead Turčalo and Hikmet Karčić, *The Far Right In Bosnia And Herzegovina: Historical Revisionism And Genocide Denial* (Balkan Insight, 2021).

19 Buljubasic, ‘Violent Right-Wing Extremism in the Western Balkans.’

krajnje desnice u jugoistočnoj Evropi jeste dokazana vještina u korištenju niza digitalnih platformi za širenje svojih narativa i mobiliziranje ciljnih grupa. Specifičnost tih narativa omogućava lokalnim krajnjim desničarskim akterima da strateški oblikuju i usmjeravaju diskurs kako bi služio njihovim ciljevima, preplićući historiju s revizionizmom i naglašavajući viktimizaciju unutrašnje grupe kao sredstvo aktiviranja temeljnih osjećaja nepravde ili nezadovoljstva. Zaista, djelovanje ovih grupa na platformama društvenih medija podrazumijeva korištenje različitih formata sadržaja kako bi se na različite načine jačale poruke i angažirao širok raspon sljedbenika, time što apelira na emocije.

Neka od regulatornih pitanja koja se tiču platformi društvenih medija u privatnom vlasništvu predstavljaju značajne izazove kreatorima politika i drugim relevantnim akterima koji se žele pozabaviti rastom supkultura krajnje desnice u online prostorima. Oslanjanje na unutrašnje resurse kompanija društvenih medija može biti ograničavajuće i može čak rezultirati diskriminirajućim ishodima, jer je poznato da na ljudsko moderiranje sadržaja utiču predrasude.²⁰ Usprkos tome, osmišljavanje djelotvornih protumjera zahtijeva bolje poznavanje primarnih tema i strategija regrutacije koje koriste krajnje desničarske grupe u online prostorima. *Stoga je Atlantska inicijativa provela opsežnu aktivnost mapiranja kako bi rasvijetlila krajnje desničarski ekstremistički online milje u BiH, uključujući i njegove veze u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji.*

Ovaj projekat mapiranja predstavlja jednu od najopsežnijih analiza regionalnog online krajnje desničarskog ekosistema do sada, iako se oslanjao isključivo na javno dostupne podatke, što znači da se nije pristupalo nijednoj zatvorenoj grupi niti je bilo koji sadržaj preuzet s privatnih profila.²¹ U ovom izvještaju je analizirano sedam platformi društvenih medija koje krajnje desničarski ekstremisti u BiH, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori najviše koriste za širenje svojih poruka i propagande (Facebook, Instagram, Twitter, Telegram, TikTok, YouTube i Viber), uz dubinske studije slučaja krajnje desničarskih grupa iz regije, koje promoviraju ideologije u rasponu od (a ponekad i u kombinaciji) etnonacionalizma preko populizma do neonacizma. Iako smo svjesni da postoje i druge platforme društvenih medija, kao što su Reddit i VK, koje možda također koriste krajnje desničarski akteri u regiji, ova analiza se prvenstveno fokusirala na platforme koje su *mainstream*, najpopularnije i najuticajnije među krajnje desničarskim ekstremistima u jugoistočnoj Evropi.

Cilj istraživanja bio je utvrditi koji su tematski diskursi i narativi najzastupljeniji u online krajnje desnom miljeu u BiH (i regiji). Kako bi to učinili, istraživači/ce su koristili manuelno kodiranje, koje je uključivalo sistematsku kategorizaciju objava iz niza zajednica, grupa i platformi. Time je omogućeno prepoznavanje prevladavajućih tematskih trendova. Metodologija se također klonila nametanja unaprijed osmišljenih kategorija, tako da se analitički okvir razvijao induktivno. Značajno je da je ovo mapiranje (koje je manualno rađeno) identificiralo 176 platformi i grupa koje su kodirane kao prosrpske, 78 kao probosnjačke, 60 kao prohrvatske i 26 kao procrnogorske, od kojih je znatan broj eksplicitno etnonacionalistički, a otprilike jedna trećina promovira neonacizam. Značajna većina ovih grupa i platformi izrazito je sklona očuvanju onoga za što tvrde da je autentično sjećanje i historijski narativ o ratovima 1990-ih i Drugom svjetskom ratu, dok veličaju ratne zločince iz svoje unutrašnje grupe, a negiraju zločine koje su počinili. To krajnje desnim grupama u BiH i susjednim državama daje jedinstven regionalni karakter. Ipak, značajan broj tih grupa također podržava univerzalne krajnje desničarske "vrijednosti", gdje se protive imigraciji, izbjeglicama, feminizmu, LGBTI+, NATO-u i EU. Gotovo četvrtinu grupa i platformi mapiranih u ovom istraživanju nije bilo lako kategorizirati, uglavnom zato

²⁰ Istraživanje je pokazalo da je moderiranje sadržaja izrazito orodnjeno što, na primjer, rezultira mnogo većom stopom uklanjanja ekstremističkog sadržaja koji objavljaju muškarci nego istog sadržaja koji objavljaju žene. Vidjeti: Eviane Leidig, *The Women of the Far Right: Social Media Influencers and Online Radicalization* (Columbia University Press, 2023).

²¹ Vidjeti: Jasper Muis, Ofra Klein, and Guido Dijkstra, 'Challenges and opportunities of social media research: Using Twitter and Facebook to investigate far right discourses,' u *Researching the Far Right: Theory, Method and Practice*, uredili Stephen D. Ashe, et al. (Routledge, 2021); i Antonia Vaughan, 'Lurking with the Radical Right: The ethics of online covert research,' Centre for Analysis of the Radical Right, 28. oktobar 2021, <https://www.radicalrightanalysis.com/2021/10/28/lurking-with-the-radical-right-the-ethics-of-online-covert-research/>.

što je sadržaj koji su objavljivali ili dijelili odražavao dvosmislenost njihove ideologije ili iznosio protivrječna stajališta – poput grupa koje se identificiraju kao “antifašističke”, ali veličaju fašizam, ili jedne koja tvrdi da podržava i feminizam i neonacizam.

Primijenjeno je nekoliko metodoloških pristupa za identificiranje grupa koje su analizirane u ovom radu. Polazna tačka za istraživače/ice bile su grupe koje su već bile poznate timu Atlantske inicijative, zatim ih je još identificirano pomoću tehnike snježne grudve²² koja je uključivala analizu aktivnosti društvenih medija kako bi se otkrile veze sa drugim grupama ili subjektima. Uz to, korišteno je pretraživanje po ključnim riječima kako bi se pronašao online sadržaj grupa ili aktera koji su ispunjavali kriterije koje je postavio Cas Mudde za razlikovanje “ekstremne desnice” – on navodi da se može identificirati po prisutnosti najmanje tri od pet atributa: nacionalizam, rasizam, ksenofobija, antidemokratski sentiment i zalaganje za jaku državu.²³ Osim sadržaja koji je ispunjavao Muddeove parametre, analiza je također uključila objave koje se smatraju govorom mržnje prema standardima Facebook zajednice kojima se zabranjuju direktni napadi na zaštićene karakteristike kao što su rasa, etnička pripadnost, nacionalno porijeklo, vjerska pripadnost, seksualna orijentacija i rodni identitet.

Ovaj je sadržaj dalje klasificiran prema stepenu do kojeg se može smatrati nasilnim u sljedeće kategorije: *nenasilni sadržaj* ne sugerira nikakvu volju ili spremnost za učešće u nasilju i obuhvata materijal lišen bilo kakve eksplisitne podrške ili poticanja na nasilje; *sadržaj koji još uvijek nije nasilan* sugerira volju ili sklonost da se počini nasilje, ali uz nedostatak bilo kakvih sredstava da se to učini, bilo fizičkih ili temporalnih;²⁴ i *nasilni sadržaj* koji obuhvata materijal koji ne samo da izražava jasnu spremnost za učešće u nasilju, već također aktivno promovira, ohrabruje, veliča ili opravdava djela nasilja. Razlika između ovih kategorija je značajna. Na primjer, nenasilni sadržaj i sadržaj koji još uvijek nije nasilan razlikuju se po važnom pitanju namjere, budući da je suzdržavanje od nasilja u sadržaju koji još uvijek nije nasilan uglavnom vođeno pragmatičnim ili taktičkim faktorima, a ne načelnim odbacivanjem nasilja kao takvog.²⁵ Također se mora napomenuti da sadržaj klasificiran kao nasilan nije nužno uključivao vizuelne slike koje su otvoreno prikazivale nasilje, jer se ova klasifikacija također primjenjivala na sadržaj kojim se eksplisitno podržava ili zagovara nasilje.

²² The snowballing method, also known as snowball sampling, is a research technique often used in situations where potential subjects are hard to locate. It is particularly useful when studying populations with a rare attribute, behavior, or characteristic. See more:

²³ Cas Mudde, *The Ideology of the Extreme Right* (Oxford University Press, 2000).

²⁴ Filip Stojkovski and Natasia Kalajdziovski, *Extremism Research Forum: Macedonia Report* (British Council, 2018).

²⁵ Schmid, ‘Violent and Non-Violent Extremism: Two Sides of the Same Coin?’

Dinamika online radikalizacije i krajnje desničarski narativi

Procesi online radikalizacije potaknuli su sve veću transnacionalnu zabrinutost djelimično zato što je internet po svojoj prirodi takav da potencijalno radikalizirajući sadržaj sada nadilazi državne granice. Ova tehnološka evolucija, zajedno sa promjenama u politici i religiji u digitalnoj eri, redefinirala je "terorizam vuka samotnjaka" i preoblikovala proces radikalizacije. Pojava i rast online radikalizacije direktna je posljedica široke dostupnosti i pristupačnosti interneta, a posebno platformi društvenih medija. Mnogi online prostori osmišljeni su kako bi korisnicima pružili priliku za povezivanje, razmjenu informacija i učestvovanje u dijalogu, zbog čega su idealni za regrutere koji dijele ekstremistički sadržaj i o njemu raspravljaju u nastojanju da privuku nove sljedbenike krajnje desnih pokreta. Tony McAleer, bivši ekstremistički regruter i suosnivač američke neprofitne organizacije Life After Hate, to ovako objašnjava:

[D]ruštveni mediji dižu [regrutaciju] na jedan sasvim novi nivo. ...u moje vrijeme u pokretu morali ste naručiti knjigu i čekati tri sedmice da stigne. A ako ste željeli čuti nekoga kako govorи ili čuti te nove ideje, morali ste fizički otići na sastanak i tu se brinuti: "Hoće li me policija identificirati? Hoću li biti pod nadzorom?" ...danас možete sjesti i sažvakati cijelu ideologiju u jednom vikendу.²⁶

Povrh trenutne dostupnosti informacija i mogućnosti da se tako brzo dopre do tako velikog broja ljudi, online prostori također nude anonimnost koja krajnje desničarskim grupama omogućava djelovanje u sjenama cyber svijeta koji je puno teže regulirati i nadzirati od sastanaka kojima je McAleer prisustvovao tokom vlastite regrutacije. Ipak, online i offline regrutacija i radikalizacija jedva da su različite pojave u procesu koji se kreće između cyber prostora i prostora stvarnog svijeta. Putovi radikalizacije sada uključuju kombinaciju online i offline uticaja, u različitim stepenima.²⁷

Rasprava o uticaju interneta na radikalizaciju je višestrana i neki ga istraživači/ce posmatraju isključivo kao sredstvo olakšavanja, dok ga drugi smatraju značajnim akceleratorom ili čak primarnim pokretačem. Studija organizacije RAND Europe iz 2013. godine obradila je 15 slučajeva ekstremizma, gdje su testirane hipoteze da internet može stvoriti više prilika za radikalizaciju, funkcionirati kao echo komora, ubrzati radikalizaciju, omogućiti radikalizaciju bez fizičkog kontakta i olakšati samoradikalizaciju. Studija je potvrdila ulogu interneta u pružanju prilika za radikalizaciju i to da funkcioniра kao echo komora. Pored toga, studija Ministarstva pravde Ujedinjenog Kraljevstva iz 2021. godine otkrila je sve veći uticaj interneta na radikalizaciju pojedinaca osuđenih za ekstremistička krivična djela u Engleskoj i Walesu od 2005. do 2017. godine, čime se pokazuje preokret prema online radikalizaciji, posebno među mladima koji su ranije činili krivična djela. Međutim, online radikalizacija se često dešava uz offline uticaje, čime se naglašava činjenica da su te dvije sfere međusobno povezane, a ne razdvojene u procesu radikalizacije. Očekuje se da će uticaj pandemije na smanjenje fizičkih interakcija dodatno povećati ulogu interneta u radikalizaciji, iako se njime ne negira ključna uloga offline dinamike.²⁸

26 "Turning Fear into Compassion: A conversation with Life After Hate," *Life After Hate* (blog), 5. mart 2018, <https://www.lifeafterhate.org/blog/2018/3/5/turning-fear-into-compassion-a-conversation-with-life-after-hate/>.

27 Vidjeti: Chamin Herath and Joe Whittaker, 'Online Radicalisation: Moving beyond a Simple Dichotomy,' *Terrorism and Political Violence* 35, no. 5 (2021): 1–22; i Joe Whittaker, 'Rethinking Online Radicalization,' *Perspectives on Terrorism* 16, no. 4 (2022): 27–40.

28 Simeon Dukić, *Online Radicalisation in the Western Balkans: Trends and Responses*, Radicalisation Awareness Network, European Commission, 2023, 6.

Niz studija je također istraživao odnos i međudjelovanje online i offline uticaja i procesa radikalizacije.²⁹ U SAD-u, podaci pokazuju da je oko 2010. godine došlo do ozbiljnog porasta značaja društvenih medija kao faktora koji olakšava radikalizaciju, iako rijetko kao glavnog podstrelka za radikalizaciju, što su nalazi koji naglašavaju stepen do kojeg su online i offline faktori u ovom procesu postali isprepleteni. Baza podataka Nacionalnog konzorcija za proučavanje terorizma i odgovora na terorizam (START) pokazuje da su od 2005. do 2010. godine društveni mediji imali primarnu ili sporednu ulogu u otprilike četvrtini (27 posto) svih zabilježenih slučajeva, ali da je taj udio naglo porastao na gotovo tri četvrtine (73 posto) slučajeva tokom perioda od 2011. do 2016. godine.³⁰ Naučnici/ce su zauzeli komparativni pristup kako bi otkrili paralele između počinitelja ekstremističkog nasilja i saznali su da su neki akteri, posebno "vukovi samotnjaci", vjerovatno u značajnoj mjeri radikalizirani u online prostorima. Istraživanja su utvrdila obrasce u kognitivnim i bihevioralnim profilima terorista samotnjaka prije nego što izvrše nasilne napade a koji, na primjer, dosljedno uključuju traženje online propagande i usvajanje ideologija ekstremizma. Ti obrasci otkrivaju važne uvide u promjenjivu dinamiku terorizma vuka samotnjaka i procesa radikalizacije koji mu prethode.³¹ Wolfowicz, Hasisi i Weisburd, koji su također otkrili jaku korelaciju između aktivnog online traženja informacija i radikalizacije, napravili su važnu analitičku razliku između aktivne i pasivne online izloženosti u svom istraživanju, a otkrili su i veću podložnost radikalizaciji povezani s oboje, u poređenju sa izlaganjem televizijskom sadržaju.³²

Ovakvi uvidi su posebno vrijedni imajući u vidu da je jedan od načina na koji su internet i platforme društvenih medija restrukturirale procese radikalizacije to što služe kao echo komora, ne samo zato što ih izbor koji vrše korisnici stavlja u silose istomišljenika, već i zato što su specifični narativi pojačani online platformama kako bi se potvrđivala korisnikova prethodno izražena uvjerenja putem algoritama koji plasiraju personalizirani sadržaj. Ti algoritmi daju prioritet angažmanu, što znači da imaju namjenu da olakšavaju i ohrabruju "društvenu zarazu" idejama, čak i ako su te ideje neistinite ili opasne. Ustvari, brojne studije su utvrdile da se online korisnici češće angažiraju u odnosu na sadržaj u kojem se koristi jezik koji potiče emocije, koji izražava ljutnju ili dijeli lažne informacije.³³ Zbog takve dinamike se čini da su online prostori gotovo namjenski izgrađeni za širenje ekstremističkog sadržaja i formiranje online supkulturna i zajednica krajnje desnice.³⁴

29 Daniele Valentini, Anna Maria Lorusso, and Achim Stephan, 'Onlife Extremism: Dynamic Integration of Digital and Physical Spaces in Radicalization,' *Frontiers in Psychology* 11 (2020), DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00524>.

30 Vidjeti: Michael Jensen, et al., 'The Use of Social Media by United States Extremists,' Research Brief, START, 2018.

31 Vidjeti: Caitlin Clemmow, et al. 'Disaggregating Lone-actor Grievance-fuelled Violence: Comparing Lone-actor Terrorists and Mass Murderers,' *Terrorism and Political Violence* 34, no. 3 (2022): 558–584; Joel A. Capellan, 'Lone wolf terrorist or deranged shooter? A study of ideological active shooter events in the United States, 1970–2014,' *Studies in Conflict and Terrorism* 38, no. 6 (2015): 395–413; i Ryan Matthew Parada, 'Lone-wolf Terrorism: An Overlooked Threat' (master's thesis, Johns Hopkins University, 2021).

32 Michael Wolfowicz, Badi Hasisi, and David Weisburd, 'What are the effects of different elements of media on radicalization outcomes? A systematic review,' *Campbell Systematic Review* 18, no. 2 (2022).

33 Vidjeti: William J. Brady, et al., 'Emotion shapes the diffusion of moralized content in social networks,' *Proceedings of the National Academy of Sciences* 114, no. 28 (2017): 7313–7318; Rui Fan, et al., 'Anger Is More Influential than Joy: Sentiment Correlation in Weibo,' *PLOS ONE* 9, no. 10 (2014), DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0110184>; i Soroush Vosoughi, Deb Roy, and Sinan Aral, 'The spread of true and false news online,' *Science*, 9. mart 2018.

34 Vidjeti: Ines Von Behr, et al., *Radicalization in the digital era: the use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism* (RAND Corporation, 2013).

Automatizirani algoritamski odabir sadržaja na platformama društvenih medija još više sužava echo komoru korisnika u "filterske mjeđuriće" koji prikazuju sve homogeniji sadržaj i ograničavaju bilo kakvu izloženost alternativnim stavovima.³⁵ Kako ovi mehanizmi tačno utiču na radikalizaciju tema je aktivnih istraživanja, ali je jasno da igraju ulogu u olakšavanju, ako ne i hranjenju ovog procesa, budući da su različite studije problematizirale korištenje interneta na brojnim platformama i cijelom spektru ekstremističkih ideologija.³⁶

Neke krajnje desničarske grupe u jugoistočnoj Evropi redovno dovode u pitanje legitimitet bosanske države, a mnoge se protive liberalnim vrijednostima "Zapada". Pojava online echo komora i filterskih mjeđurića može poprimiti posebnu moć u kontekstu komplikovanih etno-religijskih i teritorijalnih zahtjeva u regiji.

Dok istraživači/ce nastavljaju proučavati specifični način na koji ovi mehanizmi oblikuju procese radikalizacije, važno je napomenuti da naučnici/ce u velikoj mjeri internet smatraju pomagačem ili katalizatorom u tim procesima, a ne direktnim uzrokom radikalizacije.³⁷ Drugim riječima, zagonetka koju treba riješiti nije kako društveni mediji i online prostori radikaliziraju korisnike, već kako oni djelotvorno podržavaju i pojačavaju aktere i sadržaj koji radikaliziraju korisnike. Imperativ angažmana na online platformama povezan je sa ponavljanom izloženošću sadržaju koji izaziva reakciju i odgovor, a kada je taj sadržaj ekstremistički, postoje dokazi da ta izloženost igra značajnu ulogu u procesu radikalizacije. Na primjer, dubinska studija iz 2020. godine koja je ispitivala Twitter aktivnost samoproglašenih pristaša ISIL-a, otkrila je da se jezička i stilска usklađenost članova grupe s vremenom povećavala, što je dovelo do više interakcija usmjerenih na mobilizaciju.³⁸ Slično tome, istraživanje o "incel" grupama na online forumima pokazalo je da su njihove interakcije potaknule nezadovoljstva povezana sa intenziviranim zagovaranjem nasilja kod nekih članova grupe.³⁹ Jedan sistematski pregled također je uslovno povezao izloženost ekstremističkom sadržaju online sa radikalizacijom koja vodi nasilnom ekstremizmu.⁴⁰ Kako navode Mølmen i Ravndal, echo je jedinstven za online prostore i omogućava legitimizaciju nasilja i potvrđivanje ekstremističkih narativa koji nemaju pravi offline pandan. Ipak, njihovi "nalazi također ukazuju da su offline mehanizmi kao što su već postojeće ranjivosti i offline izolacija i dalje važni preduslovi za pojavu online radikalizacije".⁴¹

Ova veza između online i offline svijeta sve je očitija kako se digitalni i stvarni svijet sve više spajaju, a ekstremistički diskurs često odražava radikalizirane iteracije *mainstream* perspektiva, umjesto da se pojavljuje sam od sebe. U jugoistočnoj Evropi, istraživanje na kojem se temelji ovaj rad otkrilo je da se dominantni narativi krajnje desničarskih grupa repliciraju sa vidljivom dosljednošću na različitim platformama društvenih medija, bilo da odražavaju nenasilne, još uvijek nenasilne ili nasilne teme, te da se pojačavaju u stvarnom svijetu. Ova koherencija vjerovatno pojačava snagu takvih narativa.

35 Eli Pariser, *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding From You* (London: Penguin Books, 2011).

36 Na primjer, vidjeti: Derek O'Callaghan, et al., 'Down the (White) Rabbit Hole: The Extreme Right and Online Recommender Systems,' *Social Science Computer Review* 33, no. 4 (2015): 459–478; Bennett Clifford and Helen Powell, *Encrypted Extremism: Inside the English-speaking Islamic State Ecosystem on Telegram* (Washington, DC: George Washington University Program on Extremism, 2019); i Anne Speckhard, et al., 'Involuntary Celibates' Experiences of and Grievance over Sexual Exclusion and the Potential Threat of Violence Among Those Active in an Online Incel Forum,' *Journal of Strategic Security* 14, no. 2 (2021): 89–121.

37 Alistair Reed, et al., 'Radical Filter Bubbles: Social Media Personalisation Algorithms and Extremist Content,' Global Research Network on Terrorism and Technology Paper No. 8, 26. juli 2019; i Alexander Meleagrou-Hitchens and Nick Kaderbhai, *Research Perspectives on Online Radicalisation: A Literature Review, 2006–2016* (VOX-Pol, 2017).

38 Laura G. E. Smith, et al., 'Detecting psychological change through mobilizing interactions and changes in extremist linguistic style,' *Computers in Human Behavior* 108 (2020).

39 Speckhard, et al., 'Involuntary Celibates' Experiences of and Grievance over Sexual Exclusion and the Potential Threat of Violence Among Those Active in an Online Incel Forum.'

40 Ghayda Hassan, et al., 'Exposure to Extremist Online Content Could Lead to Violent Radicalization: A Systematic Review of Empirical Evidence,' *International Journal of Developmental Science* 12, no. 1-2 (2018): 71–88.

41 Ibid., 2.

Temeljite su implikacije ovakve kontinuirane integracije ekstremističkih narativa na online platformama i u stvarnom svijetu za kreatore politika. Njima se naglašava nužnost holističkog pristupa u borbi protiv takvih ideologija. Tradicionalne metode praćenja i intervencije, koje često djeluju u silosima i reaktivne su, možda nisu dovoljne. Kreatori politika trebaju razmotriti strategije koje istovremeno obuhvataju digitalni kontinuum i kontekst stvarnog svijeta. To uključuje poticanje međuplatformske saradnje za praćenje i razmjenu informacija te razvijanje kontranarativa koji su koherentni i sveprožimajući kao i oni protiv kojih se nastoje boriti. Nadalje, naglasak treba biti na obrazovanju i inicijativama kojima se angažira zajednica, a koje jačaju otpornost društva na takvu radikalizaciju. U suštini, politike se moraju razvijati kako bi se uhvatile u koštac sa cijelim spektrom problema, pri čemu trebaju u obzir uzeti fluidnost kojom se ti narativi kreću od online čavrljanja do offline djelovanja.

Kako se krajnje desničarske grupe angažiraju na različitim platformama društvenih medija

Snaga narativa krajne desnice dijelom zavisi od online platforme putem koje se šire. Krajne desničarske grupe u regiji prihvatile su određene platforme društvenih medija kao svoja primarna sredstva za dijeljenje ideologija i interakciju sa ciljnom grupom, a koje uključuju Facebook, Instagram, TikTok, Telegram, Twitter i YouTube te Viber, od kojih svaka pruža različit virtualni prostor koji služi različitim oblicima komunikacije, angažmana i mobilizacije. Odlike, korisnička demografija i načini interakcije na ovim platformama utiču na to kako se krajnje desničarski sadržaj predstavlja, promovira i prima među korisnicima.

Na primjer, istraživanje je također je otkrilo zanimljiv trend prema kojem neki korisnici pokazuju "višestruke ličnosti" na različitim platformama. Dobar primjer je slučaj Arnoa Gouillona, dugogodišnjeg direktora francuske nevladine organizacije *Solidarité Kosovo* – poznate po krajnje desničarskim stavovima i humanitarnom djelovanju među kosovskom srpskom manjinom – bivšeg pripadnika *Generation Identitaire* i sadašnjeg vršioca dužnosti direktora Uprave za saradnju sa dijasporom i Srbima u regionu Ministarstva vanjskih poslova Srbije. Njegove formalne veze sa vladom Srbije znače da mora imati određenu mjeru razboritosti kada artikulira lična stajališta, te njegova prisutnost na platformama poput Facebooka, Instagrama i Twittera na odgovarajući način odražava njegovu ulogu srpskog dužnosnika. Njegov angažman na Telegramu, međutim, razotkriva sklonost srpskom nacionalizmu.

A na YouTubeu je zagovarao da njegovi sljedbenici pređu na Telegram, za koji navodi da je bez cenzure i dopušta nesputanu slobodu izražavanja. Stoga je ova analiza uhvatila suptilne razlike u tome kako krajnje desničarske grupe djeluju na tim platformama i kako iskorištavaju uzajamno djelovanje vizualnog sadržaja, tekstualnih narativa i mehanizama angažmana da bi pridobile, zadržale i uticale na sljedbenike.

Sadržaj koji te grupe šire spada u šest različitih kategorija: i) opsežni analitički tekstovi; ii) sažeti tekstovi (tj. statusi ili tweetovi); iii) dugi analitički videozapisi u trajanju od 8 do 20 minuta; iv) kratki videozapisi u trajanju od 10 sekundi do 2 minute; v) vizualni elementi uključujući *memeove*; i vi) vijesti koje potiču iz medija (vidi sliku 1 u nastavku). Gdje se sadržaj dijelio nije zavisilo samo od specifičnog dizajna svake platforme, već i od njihovih politika. Na primjer, Facebook je izrazito popularan u cijeloj regiji, ali je njegova politika moderiranja sadržaja natjerala mnoge krajnje desničare koji dijele eksplisitno nasilan i još uvijek nenasilan sadržaj da objavljaju na drugim platformama. Time je Facebook postao prostor kojim u regiji dominiraju akteri koji su relativno *mainstream*.

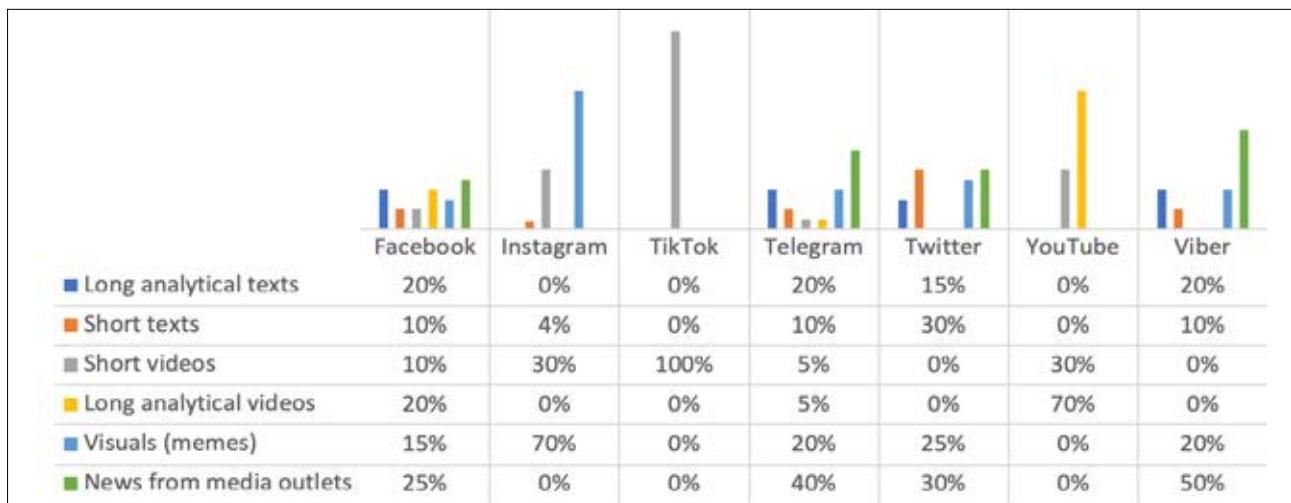


Tabela 1. Sadržaj koji objavljaju krajnje desničarske grupe na platformama društvenih medija, prema vrsti

Facebook

I pak, u ovom istraživanju je pronađen niz krajnje desničarskih grupa koje nastavljaju širiti dezinformacije na Facebooku, a izraženo je da većina srpskih ekstremističkih grupe djeluju kao posrednici za proruske i antizapadne narative, a koji se uklapaju u širu matricu ruskih hibridnih aktivnosti u regiji, usmijerenih na podrivanje zapadnog uticaja. Rusija dugo naglašava svoju historijsku i vjersku bliskost sa Srbima, a zauzvrat, većina srpskih etnonacionalista u BiH i jugoistočne Evrope zauzima snažan proruski stav i postali su pouzdani agenti Moskve šireći propagandu sa ciljem da se jača njena retorika. Stoga srpski etnonacionalisti često podržavaju ruski uticaj u regiji dok istovremeno osporavaju legitimitet NATO-a i Evropske unije. Mnoge grupe povezane sa krajnje desničarskim ideologijama koje su u ovom istraživanju identificirane kao prosrpske također su bile uključene u online aktivnosti koje su promovirale pravoslavnu teokratiju. Ove grupe uglavnom repostiraju članke "medija" na Facebooku, s namjerom da u pozitivnom svjetlu predstave prisutnost Rusije u jugoistočnoj Evropi.



Slika 1: Našem srebreničkom bratu Nikiti Rusu i njegovoj družbi čestitamo Dan Mornarice.

Jedna od srpskih ekstremističkih Facebook stranica pokazuje jasan obrazac sadržaja koji podržavaju Putina i Rusiju, naglašava srpsko-rusku vezu i primjer je uključenosti u proruske događaje. Stranica memorijalizira "rusko-srpsko kumstvo", povezujući današnju solidarnost sa zajedničkim historijskim iskustvima. Slavljenjem ruskog veta u UN-u na rezoluciju o Srebrenici predstavlja ga kao zaštitničku gestu prema srpskom identitetu. Objava koja upoređuje Putina sa Kristom primjer je miješanja političkog i duhovnog vodstva, dok izjave Zaharove podcrtavaju krvlju vezanu posvećenost Srbima. Narativ je dodatno ukorijenjen podijeljenom izjavom patrijarha Kirila, u kojoj se ukrajinski sukob predstavlja kao civilizacijska i vjerska borba, što ima odjeka među pratiteljima stranice koji su skloni sukob posmatrati kroz prizmu pravoslavnog kršćanskog bratstva. Ovakvo spajanje političkih, vjerskih i kulturnih simbola i izjava na stranici ukazuje na promišljenu strategiju stvaranja snažnog identiteta i svjetonazora unutrašnje grupe među pratiteljima.

Otprilike na isti način, krajnje desničarska hrvatska organizacija *U ime obitelji* koristi Facebook za promociju heteronormativnih porodičnih struktura, često objavljivanjem slika i tekstova uz linkove na krajnje desničarske izvore "vijesti". Grupa dijeli sadržaj koji kritizira ili vrijeda pripadnike političke ljevice i ranjivih zajednica kao što je LGBTQ+ populacija u objavama koje često navode "dokaz" za stigmatizirajuće i diskriminirajuće tvrdnje bez izvora, kao na primjer da su LGBTQ+ osobe "abnormalne". Sve je to u skladu sa zajedničkom strategijom koju koriste anti-LGBTQ+ ekstremisti širom svijeta, a koja ima cilj da izazove osjećaje averzije i straha.

Naime, u svom angažmanu na Facebooku, ove grupe se vješto kreću po granici između nenasilnog i još uvijek nenasilnog sadržaja. Njihov diskurs je prilagođen platformi i otvorenim ekstremističkim referencama

i direktnim pozivima na nasilje. Ali krajnje desničarske grupe su se također prilagodile na ograničenja ovih platformi pronalaženjem novih načina za kretanje virtualnim pejzažima kroz stratešku upotrebu suptilnih i kodiranih poruka namijenjenih održavanju razdornih i polarizirajućih narativa. To je bilo očigledno u našoj analizi, koja je otkrila koliko vješto neke grupe manipuliraju alatima online prostora i reaktivnošću korisnika kako bi izazvali ogorčenost, nepovjerenje i neprijateljstvo. Dobar primjer ove pojave je način na koji ekstremističke grupe koriste naizgled bezazlene kulturne *memeove*, koji djeluju kao trojanski konji za njihove ideologije. Ti su *memeovi* tako osmišljeni da ih alati za moderiranje platforme ne mogu odmah otkriti jer su u njima ekstremistički osjeći ugrađeni u simbole ili slogane koji jesu kulturno rezonantni, ali nisu otvoreno nasilni. Na primjer, u *memeu* se koristi historijska ličnost ili događaj koji se poštuju unutar određene zajednice kako bi se suptilno podržale isključive ili nacionalističke ideologije.



Slika 2: “Žabac Pepe” sa simbolima i u odjeći koja upućuje na povezanost sa Ustašama, hrvatskom fašističkom organizacijom koja je bila aktivna tokom Drugog svjetskog rata.

Uzmimo za primjer “Žapca Pepea”, lika kojeg su kooptirale krajnje desničarske grupe. Pepe, izvorno bezopasni internetski *meme*, pretvoren je u simbol mržnje koji je kao takav prepoznala Liga za borbu protiv klevete (Anti-Defamation League).⁴² Iako direktno ne zagovara nasilje, *meme* se koristi da se suptilno prenose krajnje desničarske ideologije i naširoko dijeli na platformama društvenih medija. Takva kodirana komunikacija omogućava tim grupama da grade zajednički osjećaj identiteta i svrhe među svojim pratiteljima, potičući mentalitet “mi protiv njih” dok zaobilaze pravila platforme protiv direktnog poticanja na nasilje. To znači da poruke prenose na način koji će razumjeti samo oni koji su već upoznati sa ideologijom ili specifičnim kontekstom simbola.

Generiranje takvih emocija kod korisnika i aktiviranje njihovog osjećaja nezadovoljstva ključni je cilj krajnje desničarskih poruka u online prostorima, jer je osmišljeno da rezonira sa njihovim poimanjem marginalizacije i pruži im osjećaj identiteta pruži im osjećaj identiteta, pripadnosti i svrhe (a ponekad osnaživanje, pravdu ili odmazdu). Online narativi koji ciljaju na te korisnike osmišljeni su tako da se neprimjetno uskladjuju sa njihovim duboko ukorijenjenim frustracijama na način koji jača njihovu percepciju da je u stvarnom svijetu potrebna drastična i transformativna akcija. Tokom našeg istraživanja smo posmatrali ovu vrstu proračunate manipulacije emocijama i nezadovoljstvom i otkrili da čak i nenasilnom sadržaju daje podmukao i moćan uticaj u online ekosistemu.

42 <https://www.adl.org/resources/hate-symbol/pepe-frog>

**IDU LI U SRIJEDU MASOVNI PROTESTI PROTIV ŠMITA SA HILJADE
ZASTAVA SA LJILJANIMA? JESMO LI NAROD, HOĆEMO LI DRŽAVU ILI
ĆEMO PUSTITI DA NAS VJETAR POGANIH AMBASADA I DOMAĆIH
IZDAJNIKA RASELI PO SVIJETU KAO 92-95 I ODVEDE NAS U POTPUNI
NESTANAK?**

Slika 3

Ove strategije su djelotvorne jer se na emocionalnom nivou povezuju sa svojom publikom, pri čemu iskorištavaju njihove već postojeće percepције. Afirmacijom nezadovoljstva publike i nuđenjem osjećaja zajedništva i svrhe, takav sadržaj može imati radikalizirajući efekat, čak i ako eksplicitno ne zagovara nasilje. Za one koji se već osjećaju isključeno ili obespravljeni, validacija i jasan narativ koji pružaju ove poruke može biti duboko uvjerljiv, čime se potiče klima u kojoj se ekstremistički pogledi mogu ukorijeniti i dalje razvijati.

Usprkos naporima Facebooka da unaprijedi moderiranje sadržaja, otkrili smo da govor mržnje i dalje prevladava na platformi na lokalnim jezicima. Komentari na vijesti obiluju govorom mržnje koji se ne uklanja u dovoljnoj mjeri. To može biti zbog činjenice da su politike moderiranja i algoritmi kompanije manje djelotvorni u radu sa jezicima koji nisu engleski.⁴³ Ali u praktičnom smislu, loša moderacija lokalnog jezika znači da će rasprostranjena popularnost Facebooka u regiji vjerovatno izložiti značajan segment stanovništva jugoistočne Evrope govoru mržnje, kao i sadržajima usmjerenim na sve etničke grupe, ali posebno na Rome i Albance, LGBTQ+ populaciju, žene i druge. Treba napomenuti da je govor mržnje koji su pronašli istraživači/ce na Facebooku općenito bio manje otvoren i nenasilan u poređenju sa sadržajem koji objavljaju krajnje desničarske grupe na drugim platformama, ali izloženost ovom govoru na “mainstream” platformi kao što je Facebook nudi potencijal za njegovu normalizaciju, što dovodi do posljedica u stvarnom svijetu, kao što je psihološka povreda ciljanih pojedinaca, ohrabrvanje osoba sa ekstremističkim stavovima da djeluju u skladu sa svojim predrasudama i pogoršavanje društvenih podjela. Ova normalizacija neprijateljskog diskursa može dovesti do povećane diskriminacije i djela nasilja, uključujući krivična djela počinjena iz mržnje, što zauzvrat može podrivati demokratske procese i doprinositi kulturi netolerancije.

⁴³ Delia Marinescu, ‘Facebook’s Content Moderation Language Barrier’, *New America*, 8 September 2021, <https://www.newamerica.org/the-thread/facebook-s-content-moderation-language-barrier/>.

Instagram

Instagram, koji je bliži mlađoj publici jer u prvi plan stavlja slike i kratke videozapise, također ima smjernice za sadržaj zbog kojih su mnogi krajnji desničari prisiljeni da koriste kodirani jezik ili slike. Istraživanja su pokazala da krajnja desnica strateški koristi *memeove* i druge vizualne sadržaje kako bi prepakovala koncepte povezane sa fašizmom i rasizmom, pretvarajući ih u nove materijale koje šira publika smatra prihvatljivima i s kojima se povezuje. U kontekstu društvenih medija i online zajednica, “*meme*” se odnosi na široku kategoriju viralnog sadržaja, koji obično uključuje slike, videozapise, tekstove ili čak samo fraze koje se brzo šire među korisnicima.⁴⁴ *Memeovi* imaju moć oblikovanja javnog diskursa jer mogu sažeti složene ideje na jednostavan i razumljiv način. Zbog toga što su često dvomisleni i slojeviti, mogu se koristiti i za širenje kodiranih poruka koje u potpunosti mogu razumjeti samo određene unutrašnje grupe. Iz tog razloga su postali značajan alat za razne online zajednice, uključujući one sa ekstremističkim ideologijama, za tajno širenje poruka.



Slika 4

Često krajnje desničarske grupe širom svijeta šire slične slike i videozapise, a sve je lokalizirano za zemlju time što se uključuju određeni referentni simboli. Ti *memeovi* su često *duhoviti*, a mnogi prikazuju historijske probleme koje je doživjela određena unutrašnja grupa ili govore o savremenim političkim problemima. Strateška upotreba humora u širenju ekstremističkog sadržaja na platformama društvenih medija služi ne samo za širenje dosega takvih objava, već i za podmuklo normaliziranje tih ideologija. *Duhoviti memeovi* često izbjegavaju moderaciju zbog kodiranog jezika i kulturnih referenci koje mogu

dešifrirati samo osobe iz unutrašnje grupe. Zbog te suptilnosti sadržaj se naizgled čini bezopasnim osobama izvana, te ga moderatori sadržaja, koji se oslanjaju na eksplicitne znakove govora mržnje, često ne otkriju. Također mogu biti aspirativni, kao što smo primijetili u sadržaju koji dijele neke krajnje desničarske grupe u BiH, gdje bošnjačke grupe objavljaju mape na Instagramu koje prikazuju proširenu bosansku teritoriju koja uključuje dijelove Srbije, Kosova, Albanije i Makedonije, a srpske i hrvatske grupe objavljaju vrlo slične slike koje prikazuju proširene srpske i hrvatske države. Time se odražava značaj pojmljavnog integrateta i historijsko polaganje prava na njega u “vizualnom narativu” koji inspirira regionalne aktere krajnje desnice.

Neki ekstremno desničarski akteri u jugoistočnoj Evropi s posebnim su žarom prihvatali i eksplorativali vizualnu prirodu Instagrama. Platforma je vrlo popularna među ekstremno desnim fudbalskim huliganima koji je, na primjer, koriste za širenje etnonacionalističkih slika i simbola. Imajući u vidu da fudbalski huligani jasno

⁴⁴ Alice Marwick, Memes, Volume 12, Issue 4, Fall 2013, Pages 12-13 © 2013 American Sociological Association, Article Reuse Guidelines, <https://doi.org/10.1177/1536504213511210>

naglašavaju estetiku i simboliku, Instagram je na jedinstven način prikladan za huliganske supkulture, od kojih se neke historijski povezuju sa korištenjem govora mržnje i nasilja. Ustvari, mnogi ultrasi promoviraju krajnje desničarske ideologije uglavnom kroz vizualni jezik, poput *memeova*.⁴⁵



Slika 5

Ti *memeovi* se obično čine prilično bezazleni, pa čak i duhoviti, ali se to namjerno radi jer se time desenzibiliziraju korisnici za nasilne sadržaje i ideje poput neonacizma kroz njihovo povezivanje sa modernom estetikom i kulturnim referencama. Stoga razumijevanje krajnje desnog ekstremizma i njegovih ideoloških nijansi u digitalnom dobu zahtijeva sistematsku analizu načina na koji se mobilizacija i uvjeravanje moderiraju strategijama vizualnih medija. Instagram profili povezani sa Bad Blue Boysima, glavnim huliganskim klubom zagrebačkog Dinama, korisna su ilustracija kako neki krajnji desničari izbjegavaju eksplicitno spominjanje nasilja, a istovremeno izražavaju spremnost ili želju za nasiljem. Kao kolektiv, Bad Blue Boysi već dugo zagovaraju krajnje desničarske ideologije, ali na Instagramu – gdje klub ima oko 6.400 pratitelja, a njihov “fan shop” oko 8.700 – objave ograničavaju na slike koje prikazuju snagu i agresiju na više implicitnih načina, na primjer kroz pojedince koji pokazuju jasno neprijateljstvo, gdje se sugerira njihova spremnost da krenu u nasilnu akciju iako to direktno ne navode. Uz postove koji normaliziraju ili slave agresiju i upućuju (ponekad ne tako suptilno) na nasilje, huligani često koriste i simbole. Oni njeguju osjećaj pripadnosti zajedničkom identitetu, a u slučaju Bad Blue Boysa, taj identitet je ukorijenjen u fiktivnoj historijskoj

evropskoj domovini u kojoj su etno-religijske grupe bile “čiste” i nerazrijeđene. Ali ti simboli također služe kao filter i namijenjeni su da ljude koji *nisu* istomišljenici drže izvan određenih prostora. U jugoistočnoj Evropi, izvor moderne krajnje desničarske simbolike često je hiperlokaliziran, što ljudima izvan regije može otežati prevodenje i tumačenje jezika simbola; što znači, ustaški simboli koje dijele Škipari, Bad Blue Boysi, upotreba slogana *za dom spremni* i štovanje ličnosti poput Alojzija Stepinca, djeluju kao filteri u odnosu na vrlo specifične regionalne grupe i zajednice.⁴⁶

Bosanski Srbi huligani u krajnje desnom miljeu, poput Lešinara povezanih sa banjalučkim Borcem, također koriste Instagram za propagiranje srpskog nacionalizma. Poznato je da grupi nasilje nije strano, a policija neke

45 Za detaljniju studiju o ultrasima u BiH, pročitajte: Alberto Testa, Waves of Extremism: An Applied Ethnographic Analysis of the Bosnia and Herzegovina Football Terraces, *Front. Sports Act. Living*, 29 March 2022, Sec. Sport, Leisure, Tourism, and Events, Volume 4 - 2022 | <https://doi.org/10.3389/fspor.2022.770441>

46 Ustaše su hrvatski fašistički i ultranacionalistički pokret, koji je djelovao u periodu prije i tokom Drugog svjetskog rata, a nacisti su ih doveli na vlast od 1941. do 1945. kako bi vladali marionetskom Nezavisnom Državom Hrvatskom. Koristili su izraz *za dom spremni* kao pozdrav. Stepinac je bio katolički kardinal kojeg je jugoslavenska vlada nakon Drugog svjetskog rata osudila za izdaju zbog saradnje sa ustaškim režimom.

članove povezuje sa "organiziranim kriminalnim grupama koje se bave trgovinom drogom i oružjem".⁴⁷ Lešinari na Instagramu imaju približno 6.200 pratitelja i stalno dijele sadržaj koji nije samo prožet simbolikom srpskog nacionalizma, već pogrdno govori o Albancima. Baš kao Bad Blue Boysi, Lešinari često objavljaju reference ili podrške koje ljudima izvan regije ne bi izgledale kontroverzne, poput zagovaranja proslave "Dana Republike Srpske" 9. januara, praznika koji je proglašila entitetska skupština u kojoj dominiraju Srbi, ali ga je Ustavni sud BiH proglašio nezakonitim i diskriminirajućim.

Lešinari se jasno suzdržavaju od eksplisitnih prijetnji nasiljem na Instagramu. Ipak, njihovi postovi vidno prikazuju arhetipske vizualne elemente fudbalskog huliganstva, uključujući prikaze kolektivne moći i agresije, poput slika koje prikazuju snažne muške figure obučene u crno, čiji su identiteti skriveni maskama, kako paradišaju ulicama mašući transparentima i bakljamima. Cynthia Miller-Idriss, američka sociologinja koja se specijalizirala za supkulture krajnje desnih mladih, povezala je fotografije i videozapise sličnih okupljanja sa očitom spremnošću pripadnika tih grupa na nasilje.⁴⁸



Slika 6: Gore lijevo: meme ukloni kebab, dolje lijevo: žrtve Srebrenice; dolje desno: poznata fotografija srpskog vojnika koji udara mrtvu ženu u Bijeljini.

jugoslavenskih ratova postali popularni na platformi 4chan nakon terorističkog napada u Christchurchu. Na primjer, popularni *memeovi* sadrže slike lica vojnika postavljene preko masovnih grobnica u Srebrenici ili sliku srpskog vojnika koji nogom udara mrtvo tijelo Bošnjakinje u Bijeljini.

Naime, ovi *memeovi* – koji srpske vojниke prikazuju kao agresora – dio su krajnje desničarskog narativa koji istovremeno prikazuje srpsku populaciju kao žrtve navodnog "bijelog genocida" ili takozvane "velike zamjene". Radi se o globalnom konstruktu, ali je lokaliziran kako bi se naglasilo kako su "srpske teritorije" u BiH i na Kosovu izgubljene zbog muslimana. Unutar ovog narativa, tragični i genocidni događaji koji su se dogodili u Srebrenici strateški su preoblikovani i transformirani u odbrambeno djelovanje Srba u ime bijele, kršćanske Europe. Zanimljivo je da iako taj *meme* uglavnom koristi međunarodna krajnja desnica, u istraživanju smo

Međutim, među najčešće dijeljenim i modificiranim *memeovima* koji kruže krajnje desničarskim prostorima specifičnim za Srbe je *meme* "remove kebab" (ukloni kebab), koji je nastao 2011. godine i postao globalno popularan među međunarodnim krajnje desničarskim akterima koji gaje antimuslimske sentimente. U trenutnim iteracijama, "remove kebab" ostaje centralni element, tako da zadržava temeljnju poruku promocije fizičkog protjerivanja muslimana. Radi se o dijelu vizualnog žanra za krajnje desničarske srpske aktere, koji su otkrili da su grafički prikazi stradanja Bošnjaka tokom

⁴⁷ Saša Đorđević and Ruggero Scaturro, *Dangerous Games: Football Hooliganism, Politics and Organized Crime in the Western Balkans* (Geneva: Global Initiative Against Transnational Organized Crime, 2022), 28. Također vidjeti: 'Napad Huligana u Banjaluci: Vanja Stokić: Policijac nam nisu željeli pomoći,' Interview, 18. mart 2023, <https://interview.ba/2023/03/18/napad-huligana-u-banjaluci-vanja-stokic-policajci-nam-nisu-zeljeli-pomoci/>.

⁴⁸ Cynthia Miller-Idriss, *The Extreme Gone Mainstream: Commercialization and Far Right Youth Culture in Germany* (Princeton University Press, 2018).

uvidjeli da neke srpske krajne desničarske grupe stvaraju više sadržaja na engleskom jeziku kako bi privukle međunarodne pratitelje.

Neki od simbola koje koriste srpske nacionalističke grupe u regiji također su transnacionalni i povezuju različite krajne desničarske zajednice. Slovo "Z", na primjer, se sada povezuje sa podrškom ruskoj invaziji na Ukrajinu, a istraživači/ce su otkrili da su ga koristili krajne desničarski akteri širom regije, posebno srpske grupe. Stepen do kojeg je srpska krajna desnica integrirala "Z" vidljiv je u slučaju nišnog modnog brenda povezanog sa srpskim proruskim stranim borcem Dejanom Berićem, gdje se simbol stavlja na odjeću, te se promovira paravojna grupa Wagner.

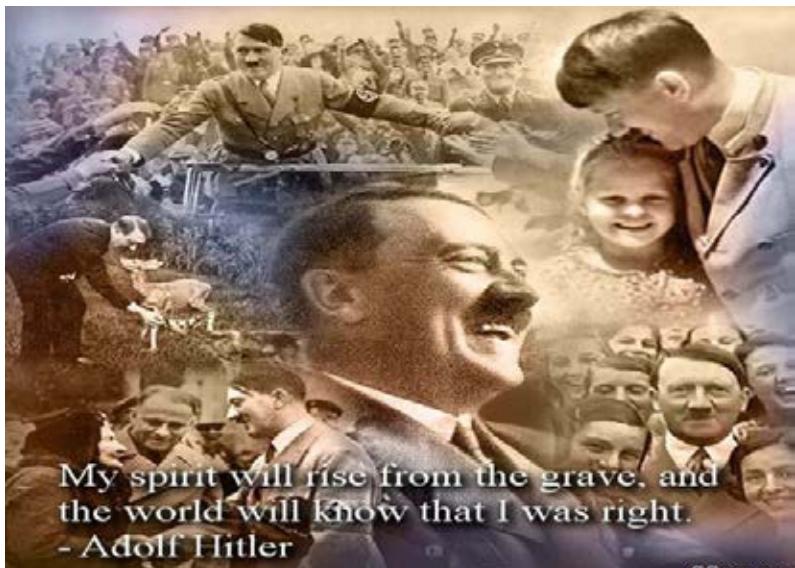
Primjetno je da Berićev brend skriva Wagnerov logo na odjeći u svojim promotivnim objavama na Instagramu, vjerovatno zato što je platforma pokušala provesti mjere za smanjenje vidljivosti eksplicitno neonacističkih sadržaja i simbola (poput svastike i druge otvorene nacističke ikonografije). Međutim, govor mržnje i simboli mržnje mogu se bez obzira na to lako pronaći na Instagramu, posebno u sadržaju koji je povezan s opskurnijim uglovima međunarodnog ekstremno desničarskog miljea, koji uključuje mnoge online krajne desničarske supkulturne koje komuniciraju na jezicima u upotrebi u jugoistočnoj Evropi. Jednostavno rečeno, alati za moderiranje sadržaja i ljudski moderatori vještiji su u procjeni suptilnosti komunikacije i sadržaja na globalno najzastupljenijim jezicima poput engleskog, ali je malo vjerovatno da imaju kapacitet za informiranu analizu diskursa u sadržaju objavljenom na jezicima regije.

To znači da online moderatori možda propuštaju nijansiranije poruke lokalnih aktera krajne desnice, a koje uključuju veličanje ustaških ili četničkih snaga ili ratnih zločinaca i počinitelja genocida iz ratova 1990-ih. Zapravo, to je i cilj, jer su krajne desničarske grupe u jugoistočnoj Evropi naučile da mogu uticati na lokalnu publiku koristeći sadržajem opterećene, ali kodirane poruke koje izmiču nadzoru online platformi. Jasno je da postoji potreba za lokalnim perspektivama i znanjem u kompanijama koje upravljaju online platformama, kako bi se ovakav sadržaj razaznao i na manje zastupljenim jezicima. Ovo istraživanje je potvrdilo ono što su druge studije otkrile – da su ekstremno desničarski akteri u regiji i šire izrazito vješti u izbjegavanju zabrana društvenih medija i to rade manipulirajući slikama ili prikazujući simbole na strateški način.⁴⁹ Može se prepostaviti da će krajne desničarske grupe ustrajati u iskorištavanju Instagrama na ovaj način, hodajući po tankoj liniji koja ispituje granice dopuštenog, dok svoje ideologije i nezadovoljstva porukama prenose mlađoj publici.

⁴⁹ Ibid.

Telegram

Pостоје и неке платформе на којима крајне десничарске групе много мање брину о томе шта је допуштено, попут Telegrama, познатог по попустљивим политикама модерирања садржаја. Није изненађujuће да је ова попустљивост довела до распространjenog приhvatanja платформе међу великим дијелом svjetske крајне деснице, иако је у великој мjeri користе и *mainstream* актери у многим земљама.⁵⁰ У југоисточној Европи, Telegram није *mainstream* и углавном слуži као сигурно online уточиште за мали број крајне десничарских група које имају тенденцију да производити или цirkулirati садржај који се не може објавити на другим платформама због njеговог отвореног екстремизма или одобравања насиља. Мreža proruskih srpskih националистиčkih naloga, poput onog Dejana Berića, итако успева у екосистему Telegrama.



Slika 7: Memeovi i simboli које користи екстремно десничарска хрватска група

Као и код других платформи, нису само политике модерирања Telegrama, већ и njegove јединствене функционалности то због чега је он канал за специфичне крајне десничарске садржаје. Због поријекла Telegrama као шифриране услуге за размјену порука, која се постепено развила у хибридну платформу, он је другачији од осталих апликација друштвених медија и због тога брендiran као "алтернативна" платформа по mišljenju mnogih ekstremista i teoretičara zavjere. Ова перцепција Telegrama као dijela *nemainstreama* повећала је povjerenje nekih korisnika у платформу и дала јој јединствenu привлачност међу крајне десничарским актерима у регiji, од којих mnogi iskazuju afinitet prema "autsajderima" a *mainstream* платформе

povezuju са "liberalnim snagama" или "dubokom državom". Stoga је наша анализа открила да Telegram služi као ključna платформа за координацију међу ekstremno desnim grupama. На пример, истраживаčи/ce су прonašli да отворене групе на Telegramu regrutiraju своје sljedbenike у ekstremnije затворене групе. Recimo, jedan od povezanih канала у опису Telegram kanala Hrvatskog aktivnog kluba je "Vetting Room". Кako тамо стоји, svrha mu је да се нови чланови уkratko predstave administratorima i podijele osnovne информације о томе ко су, које им је поријекло и које су им идеологије без потребе да откривају осјетljive lične податке попут адресе или matičnog broja. Група наглашава да razumije идеологiju svakog člana i da јој je namjera da grupira istomišljenike. Cilj је mobilizirati te чланове за nespecificirano aktivističko djelovanje unutar Hrvatske, што буди забринутост због могућности да takvo djelovanje uključuju pozive na насиље ili druge remetilačke radnje.

⁵⁰ Telegram је стекао značajnu popularnost међу грађанима у autoritarnim režimima, као што су Bjelorusija, Hong Kong i Iran, jer осигурава povjerljivu i sigurnu komunikaciju koја може помоći ljudima да координирају djelovanje i izbjegavaju državni nadзор. У исто vrijeme, то платформу чини уточиштем за zle aktere, uključujući teroriste i kriminalce. На пример, poznato je да су чланови Islamske države koristili Telegram за regrutaciju i operativne svrhe te за širenje propagande. Vidjeti: Lea Gerster, et al., *Telegram as a buttress: How far-right extremists and conspiracy theorists are expanding their infrastructures via Telegram* (Berlin: Institute for Strategic Dialogue, 2022).

Platforma je domaćin kadru istaknutih aktera unutar regionalnog krajnje desnog ekstremističkog miljea koji pokazuju obrazac iskorištavanja sljedbenika za širenje originalnog sadržaja. Brojne značajne krajnje desničarske grupe također imaju veliki broj sljedbenika na Telegramu. Srbijanska Narodna patrola, na primjer, ozloglašena po umiješanosti članova u nasilje u stvarnom svijetu, ima Telegram kanal sa preko 8.000 pretplatnika.⁵¹ Na platformi su aktivne i eksplicitno neonacističke i fašističke grupe, poput Hrvatskog aktivnog kluba i Srbske akcije. Te grupe šire sadržaj koji zagovara nasilje nad LGBTQ+ zajednicom i navodnim političkim protivnicima, kao i otvoreno antisemitske slike i postove koji veličaju nacističke saradnike i ratne zločince. Unutar ovih i sličnih prostora, vrtoglav i niz proruskih, antimigrantskih, anti-LGBTQ+, antialbanskih, antimuslimanskih i srpskih nacionalističkih sadržaja također proliferira, u tekstu, videu i slikama. I dok Google (Android) i Apple (iPhone) s vremenom na vrijeme ograničavaju pristup određenim Telegram kanalima i chatovima putem svojih aplikacija, sam Telegram rijetko sankcionira ili uklanja ovakav sadržaj.



Slika 8: Slika prikazuje dječaka koji podržava Tita, komunizam, LGBTQ+ i đavola, dok snažni muškarci podržavaju Dražu Mihajlovića, četništvo i pravoslavlje

ovo utiče na narativ krajnje desničarskih aktera o tome da njihov govor cenzurišu političke i globalne elite, a "u trenutnoj političkoj i društvenoj atmosferi, zbog njihove sposobnosti da govore protiv sistema... privlačni su pojedincima koji su nezadovoljni političkom i ekonomskom situacijom".⁵³

Dok se broj pretplatnika grupa poput Hrvatskog aktivnog kluba i Srbske akcije može činiti skromnim, sa manje od 800 odnosno nešto više od 1.500 pretplatnika, jedinstvena dinamika Telegrama omogućava tim organizacijama da svoje poruke jačaju i uspostavljaju veze sa kolegama širom svijeta, kao i da njeguju malu, ali gorljivu lokalnu bazu podrške sklonu nasilju. Ustvari, neofašistički članovi Srbske akcije, koji propagiraju proruske i anti-EU narative na svojoj web stranici i na Telegramu, imaju dug historijat uključenosti u nasilje protiv manjina i migranata u stvarnom svijetu.⁵² Jedna studija je otkrila da su zakonske mјere protiv grupe jednostavno natjerale grupu da svoje aktivnosti u stvarnom svijetu preseli u podzemlje, a skoro istu stvar učinila je i online, premještajući poruke u manje regulirane prostore kao što je Telegram. Primjetno je da

⁵¹ O nasilju koje je činila Narodna Patrola, vidjeti: 'Serbian Far-Right Leader Arrested After Nationalists Try To Storm Presidency In Belgrade,' *RFE/RL*, 16. februar 2023, <https://www.rferl.org/a-serbia-far-right-knezevic-arrested-vucic-kosovo/32274304.html>; i Izabela Kisić, *The Rise of the Right: The Case of Serbia – Foreign Fighters, Extremism and Terrorism* (Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, 2022).

⁵² Na primjer, vidjeti: "Serbian Police Hunt Anti-Roma Campaigners," *Balkan Insight*, 1. decembar 2014, <https://balkaninsight.com/2014/12/01-serbian-police-search-for-anti-roma-campaigners/>; Marina Lažetić, "Migration Crisis" and the Far Right Networks in Europe: A Case Study of Serbia, *Journal of Regional Security* 13, no. 2 (2018): 131–178; i Joe Muhall and Safya Khan-Ruf, ur., *State of Hate: Far-Right Extremism in Europe*, 2021 (London: HOPE not hate Charitable Trust, 2021).

⁵³ Lažetić, "Migration Crisis" and the Far Right Networks in Europe, 145.

Jedna značajna karakteristika krajnje desničarskog sadržaja koji se dijeli na Telegramu je dominacija vizualnih elemenata. Krajnje desna hrvatska nacionalistička grupa dijeli slike i memeove koji eksplisitno slave neonacizam i ustaški režim, na primjer, kao u nizu stikera koji prikazuju različite iteracije Ante Pavelića, hrvatskog fašiste koji je bio ključan u uspostavi ustaškog pokreta.⁵⁴ U istom setu pojavljuje se još jedan stiker koja prikazuje gestu savremenog fudbalera Luke Modrića koja podsjeća na nacistički pozdrav; ali nepokretna slika, preuzeta iz videozapisa utakmice, postavlja pitanja o kontekstu i namjeri geste. Još jedan stiker sa natpisom “srpsko porodično stablo” prikazuje ljude obješene o drvo. Zajedno, memeovi uključeni u ovaj set stikera izlažu sljedbenike nizu slika i simbola povezanih sa ustaškim pokretom, koji šire krajnje desničarske hrvatske narative, čime se ističe uloga vizualnih elemenata u oblikovanju dinamike i diskursa ekstremno desničarskih grupa.

⁵⁴ Pavelić je bio ključan za osnivanje i rano vodstvo ustaškog pokreta, a kasnije je vodio ratnu Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Twitter/X

Sličan bi diskurs uskoro mogao biti češći na Twitteru (sada poznatom kao X), koji je optužen za omogućavanje govora mržnje otkako je Elon Musk preuzeo kontrolu nad platformom u novembru 2022. godine i ponovo aktivirao naloge prethodno zabranjenih ekstremističkih aktera.⁵⁵ Studije su u skorije vrijeme otkrile porast govora koji “promovira mržnju i nasilje, što uključuje i prikaze silovanja” koji dolaze iz ovih i drugih naloga.⁵⁶ Iako je Twitter manje popularan u regiji od Facebooka i Instagrama, svejedno predstavlja moćnu platformu za govor mržnje i ekstremističke narative u jugoistočnoj Evropi i pomaže u kultiviranju persona influensera.

Platforma je posebno korisna krajnje desnim akterima koji žele širiti političku propagandu, govore i dezinformacije. Služi kao prostor za etablirane figure poput krajnje desnog srpskog političara Miše Vacića da se uključe u govor mržnje i konstruiraju narative koji gotovo sigurno doprinose etnonacionalističkoj radikalizaciji ranjivih sljedbenika. Vaciću se u ovoj misiji pridružuje mnoštvo naloga, od kojih su mnogi anonimni. U našem istraživanju smo također pronašli anonimne Twitter naloge povezane s bošnjačkim nacionalizmom, koji su promovirali prilično specifičan narativ o izdaji i žrtvi vis-à-vis nedavne krize u Federaciji BiH oko formiranja vlade. Ova kampanja iskoristila je činjenicu da, usprkos maloj bazi korisnika u regiji, Twitter ima veliku moć da postavlja agendu, utiče na medijsku pokrivenost i oblikuje javne rasprave.⁵⁷ Efekat toga odjekuje čak i među “vođama javnog mnijenja” i uticajnim osobama, uključujući aktiviste/ice, naučnike/ce i političke elite.⁵⁸

Stoga, kako se ova kriza odvijala 2023. godine, mreža malih, anonimnih Twitter naloga, često povezanih sa (bošnjačkom) Strankom demokratske akcije, širila je niz međusobno povezanih narativa kojima se postavlja okvir u kojem je Bošnjake ponovo prevarila međunarodna zajednica putem orkestrirane zavjere te poticao strah od političkih frakcija bosanskih Srba i bosanskih Hrvata. Istovremeno, u tim izjavama su se osuđivali pojedini bošnjački političari, uz optužbe za saradnju sa vanjskim akterima na štetu Bošnjaka. Značajno je da ovi narativi nisu bili ograničeni na Twitter, budući da su sljedbenici ovih naloga uključivali značajne ličnosti iz bosanskih medija, politike i društva, što je tim narativima dalo odjek u lokalnim medijima i raznim online diskursima.

⁵⁵ Mike Wendling, ‘Twitter and hate speech: What’s the evidence?’ *BBC News*, 13. april 2023, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-65246394>. And ISD, Understanding antisemitism on Twitter after Musk, 2023, https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/understanding-antisemitism-on-twitter-after-musk/

⁵⁶ ‘The haters and conspiracy theorists back on Twitter,’ *BBC News*, 8. mart 2023, <https://www.bbc.com/news/technology-64554381>.

⁵⁷ Nicolas Hervé, Béatrice Mazoyer, and Julia Cagé, ‘Social media influences the mainstream media,’ *Vox EU* (blog), Centre for Economic Policy Research, 9. juli 2022, <https://cepr.org/voxeu/columns/social-media-influences-mainstream-media>.

⁵⁸ Elihu Katz, Paul F. Lazarsfeld, and Elmo Roper, *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications* (Routledge, 2017).

TikTok

Isti narativi sve više pronalaze put do TikToka, platforme orijentirane na videozapise koja je u posljednjih nekoliko godina doživjela nevjerovatan porast popularnosti. Usred veselih videoa koji prikazuju viralne plesove i mačice, krajnje desničarski sadržaj koji objavljaju ekstremistički akteri sve je prisutniji na TikToku.⁵⁹ Platformu karakterizira kultura brze konzumacije sadržaja, neprekidnog skrolanja i čestog dijeljenja, a dok su videozapisi u početku bili ograničeni na trajanje od petnaest sekundi, to je više puta produžavano, na jednu minutu, zatim tri, a nedavno na trenutno ograničenje od deset minuta. Ono što TikTok razlikuje čak i od drugih vizualnih platformi poput Instagrama je jačina stvaranja emocionalnog angažmana.⁶⁰ Platformu prvenstveno koriste mladi, koji su često posebno osjetljivi na radikalizaciju kroz sadržaje koji izazivaju snažne emocije, zbog čega je TikTok krajnjoj desnici plodno tlo za regrutaciju.

TikTok daje prioritet emocionalnom angažmanu primjenom algoritamskog okvira koji gledateljima predstavlja sadržaj zasnovan na zbiru metrika povezanih sa prethodnim interakcijama i reakcijama na platformi. Čini se da algoritam uzdiže ekstremistički materijal kao i bilo koji drugi materijal, bilo da se objavljuje sa naloga skromne veličine ili onih sa značajnijim brojem sljedbenika. Dok su se istraživači/ce kretali platformom, svakom su prezentirane različite algoritamske preporuke, ali u svakom slučaju te su preporuke postajale sve ekstremnije i vodile korisnika prema zavjereničkim echo komorama. Na ovaj način, algoritamska priroda TikToka normalizira rubne i krajnje desničarske narative vremenom navodeći korisnike na sve ekstremnije sadržaje.

Istraživači/ce su također otkrili vidno preplitanje krajnje desničarskih narativa na TikToku sa relativno *mainstream* etnonacionalističkom političkom retorikom i poricanjem genocida u kombinaciji sa "antivakerskim" sadržajem i raznim narativima zavjera, uz hipermaskulinistički diskurs i otvorene pozive na nasilje. Sadržaj koji je platforma preporučivala istraživačima/cama uključivao je širok raspon krajnje desničarskih i zavjereničkih tema namijenjenih ciljanju na različite ranjivosti i kognitivne prijemčivosti kod korisnika. Korisnici koji traže sadržaj na lokalnim jezicima nalaze videozapise o nacionalnom ponosu usred uobičajenog zabavnog sadržaja i sadržaja o životnom stilu.

Etnonacionalistički videozapisi na koje su naši istraživači/ce nailazili na TikToku često su bili obilježeni netolerancijom prema "drugim" etničkim i vjerskim zajednicama i promovirali su politički ekstremizam. Značajan broj njih zagovarao je nasilje, što otvara ozbiljna sigurnosna pitanja, sa implikacijama u online i offline prostoru. Regionalni krajnje desničarski ekstremistički milje na TikToku obuhvata raznovrsnu kolekciju većih i manjih naloga. Neki korisnici koji imaju preko 21.000 pratitelja, postavljaju slike iz ratnih vremena koje trebaju izazvati emocije kod Bošnjaka, uz poruke koje osuđuju etničko "miješanje". Brojni srpski krajnji desničari u neočetničkom pokretu angažiraju se na sličan način, pri čemu propagiraju srpsku nacionalističku retoriku i veličaju srpske ratne zločince u vizualnim prikazima.

U prostranom online diskursu, određeni korisnici koji se pridružuju nacionalističkim ideologijama, poput onih koji se identificiraju s četničkim pokretom, nacionalističkom i monarhističkom paravojnom grupom

⁵⁹ Ciarán O'Connor, *Hatescape: An In-Depth Analysis of Extremism and Hate Speech on TikTok* (Berlin: Institute for Strategic Dialogue, 2021).

⁶⁰ Shanti Das, 'Inside the violent, misogynistic world of TikTok's new star, Andrew Tate,' *The Guardian*, 6. august 2022, <https://www.theguardian.com/technology/2022/aug/06/andrew-tate-violent-misogynistic-world-of-tiktok-new-star>.

koja je postojala tokom Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji, ponekad propagiraju ekskluzivističke narative. Na primjer, korisnik pod nazivom @chetnikchad širi sadržaj koji izražava anti-LGBTQ+ sentimete. Takav sadržaj promovira ideju da su LGBTQ+ identiteti suprotni srpskom nacionalnom identitetu, čime implicira kulturnu i moralnu nekompatibilnost. Ovakav stav je često ukorijenjen u konzervativnim ili tradicionalističkim vrijednostima koje se smatraju centralnim za koncepciju nacionalnog identiteta grupe. Takvo online ponašanje odražava širi trend u kojem određene grupe koriste digitalne platforme za jačanje svojih ideologija. Tvrdeći da je biti LGBTQ+ nespojivo sa biti Srbin, ti korisnici ne samo da marginaliziraju LGBTQ+ pojedince unutar vlastite nacionalnosti, već također pokušavaju definirati nacionalni identitet tako da isključuje raznolikost po pitanju seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Radi se o primjeru kako se online prostori mogu koristiti za promociju uskih definicija nacionalnog i kulturnog identiteta, što može imati implikacije na društvenu koheziju i prihvatanje manjinskih grupa unutar društva.



Slika 9: Objasnjenje ove slike je "Iz Hrvatske s mržnjom"

Mapiranje krajnje desničarskih online tema

Krajnje desničarske grupe u jugoistočnoj Evropi vješte su u oblikovanju narativa koji njihove teme predstavljaju u ispravnom i moralno pravednom svjetlu, te strateški apeliraju na istinska ili percipirana nezadovoljstva određenih zajednica. Ti narativi nastoje odražavati reduktivan, binarni svjetonazor koji nudi simistička objašnjenja za komplikirane društvene probleme; svjetonazor koji može duboko odjeknuti kod nekih pojedinaca, posebno ako se osjećaju nesigurno, nezadovoljno ili kao da se redovno suočavaju sa političkom, ekonomskom i društvenom nepravdom.⁶¹ Regruteri u ekstremno desničarskim grupama koriste te emocionalne tačke ranjivosti kako bi zarobili potencijalne regrute, nekada im nudeći priliku za moć ili osvetu, na primjer. Nude rješenja koja odgovaraju intenzitetu emocije koju osjete kod regruta, a ovo istraživanje je pokazalo da online radikalizacija iskorištava emocije povezane sa viktimizacijom, isključivanjem, otuđenjem i marginalizacijom.⁶²

Naravno, imajući u vidu historiju jugoistočne Evrope, sadržaj koji objavljaju regionalne ekstremno desničarske grupe u online prostorima u velikoj mjeri koristi identitet, gdje se naglašavaju etnička pripadnost, vjera i nacionalnost i povezuju sa pripadanjem i svrhom. Narativi tih grupa grade kohezivnu zajednicu ujedinjenu protiv percipiranih neprijatelja. Online platforme pružaju posebno plodno tlo za njegovanje kohezije virtualne zajednice, kao i širenje retorike koja jača percepciju o tome ko predstavlja neprijatelja. Time su akteri krajnje desnice postali vješti u manipulaciji različitim digitalnim domenama kako bi ranjive korisnike brzo uhvatili u ekstremističke echo komore, čime iskorištavaju ove platforme za izgradnju virtualnih prostora u kojima korisnici doživljavaju opipljiv osjećaj drugarstva, međusobne podrške i zajedničkih vrijednosti, što u nekim slučajevima pojačava njihovu radikalizaciju.

Među svim etno-religijskim identitetima, ekstremno desnim angažmanom u online prostorima dominiraju teme *viktimizacije i osude LGBTQ+ zajednice i Zapada*. Među ekstremno desničarskim grupama koje su ovdje identificirane kao prosrpske ili prohrvatske, prevladavaju također i *antimigrantske i antimuslimanske* teme. Zajedno, ove četiri teme bile su prisutne u više od 80% krajnje desničarskog online sadržaja koji su analizirali istraživači/ce.

⁶¹ Maja Halilovic Pastuovic, Johanna-Maria Hulzer, Gillian Wylie, *Violent Extremism in the Western Balkans and MENA Region: Key findings and implications for research*, Theoretical Synthesis Paper (PAVE Publications, 2023).

⁶² Za više o tome kako su ove emocije povezane sa procesima radikalizacije, vidjeti: Hina Haq, Saad Shaheed, and Achim Stephan, 'Radicalization Through the Lens of Situated Affectivity,' *Frontiers in Psychology* 11 (2020), DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00205>.

Viktimizacija

Ekstremisti širom svijeta obično iskorištavaju priče o žrtvi koje se pored stvarnih iskustava prošle, sadašnje ili očekivane viktimizacije, grade i na politizaciji i reviziji kolektivne traume. Osporavana priroda takve traume vještački se pretvara u nešto koherentno, što neizbjegno dovodi do određenog nivoa izvrtanja i apstrakcije.⁶³ Širom regije, pozicija žrtve preuzima centralnu ulogu u političkom diskursu, ne samo među ekstremnjim akterima, već i unutar *mainstream* krugova, a to je tema koja se ponavlja u ekstremno desničarskom online miljeu koji je ovdje analiziran.

Na primjer, u Srbiji, i online i offline političkim diskursom dominiraju narativi o viktimizaciji Srba u Drugom svjetskom ratu od ustaša, historijskoj viktimizaciji Srba od kosovskih Albanaca i Bošnjaka (tj. muslimana) i viktimizaciji Srbi od zapadnih sila od 1990-ih (npr. NATO bombardovanje). Krajnje desni parlamentarac Marijan Rističević, poslanik u Narodnoj skupštini Srbije od 2014. godine, čak je tvrdio u jednoj televizijskoj emisiji koja je dijeljena na društvenim mrežama da je “etničko čišćenje Srba započelo 1931. i da traje i danas”. On je u intervjuu iz jula 2023. godine, objavljenom na svojoj Facebook stranici, naveo da su muslimani i Zapad uključeni u “udruženi zločinački poduhvat” protiv Srba, što je cinična reciklaža pravne teorije koja je primijenjena za procesuiranje Srba koji su činili ratne zločine u BiH 1990-ih.⁶⁴ Ustvari, historijski revizionizam u srpskim narativima o viktimizaciji često je usmijeren na ponovno ispisivanje ratova iz 1990-ih. U slučaju Rističevića, njegovo pozivanje na 1931. godinu nije slučajno, jer mu je to omogućilo da uporedbom rezultata popisa stanovništva iz 1931, 1991. i 2013. godine “dokaže” da muslimani nisu ubijani u onim brojkama koji oni “tvrde” 1990-ih, jer je muslimana 2013. bilo više nego 1931. godine; što je poređenje koje je duboko pogrešno i potpuno nepošteno zbog niza razloga, te mu je namjera učvršćivanje ideje da su Srbi “prave” žrtve. Ovo nije samo oblik revizionizma, već i negiranja genocida. Širenjem revizionističkih narativa online, poput ovog Marijana Rističevića, jača se percepcija historijske viktimizacije unutar etničkih srpskih zajednica, čime se stvaraju eho komore i pojačavaju takva stajališta. Takve tvrdnje, posebno kada ih dijeli uticajne osobe, mogu produbljivati nepovjerenje i narušavati pomirenje jer proturječe utvrđenim historijskim činjenicama, što potencijalno dovodi do napetosti u stvarnom svijetu i izolacije od međunarodne zajednice. Ovaj revizionizam također može uticati na međuetničke odnose, te poticati osjećaj izolacije i nezadovoljstva koji sprječava konstruktivan dijalog i saradnju.

Krajnje desničarski hrvatski akteri u regiji na sličan način naglašavaju viktimizaciju Hrvata 1990-ih i tokom Drugog svjetskog rata od Srba, Bošnjaka i međunarodne zajednice. Ti narativi o viktimizaciji prožimaju diskurs konzervativnih stranaka u Hrvatskoj, poput vladajuće Hrvatske demokratske zajednice, kao i diskurs krajnje desnih grupa poput *U ime obitelji* i raznih fudbalskih huliganskih zajednica u Hrvatskoj i BiH. Revizionizam koji je na djelu u ovim narativima preinačuje postupke ustaša i ratnog nacističkog marionetskog režima Nezavisne Države Hrvatske umanjujući ili, u nekim slučajevima, poričući ili veličajući zločine koje su počinili. Među više *mainstream* akterima na hrvatskoj krajnjoj desnici, to može imati oblik podcenjivanja broja žrtava u koncentracijskom logoru istrebljenja u Jasenovcu, bez osude zločina režima; ali među ekstremnjim

63 Adam B. Lerner, ‘The uses and abuses of victimhood nationalism in international politics,’ *European Journal of International Relations* 26, no. 1 (2020): 62–87.

64 Doktrina udruženog zločinačkog poduhvata (UZP) omogućava krivično gonjenje saizvršilaca ratnih zločina, čak i kada nema dokaza da su ti saizvršioci sami fizički počinili te zločine, ako su učestvovali u grupi koja je dijelila zločinačku namjeru da se ti zločini izvrše ili omoguće. Rističevićev intervju za InformerTV (na lokalnom jeziku) objavljen je na njegovoj Facebook stranici: <https://www.facebook.com/marijan.risticovic/videos/6218831161498640>.

akterima, poput neonacističkog Hrvatskog aktivnog kluba ili nekih fudbalskih huligana, ti zločini se u potpunosti glorificiraju. U online prostorima, ovi ekstremno desničarski hrvatski akteri često dijele sadržaje koji istovremeno slave ustaše i koriste antisrpski i antisemitski jezik ili slike.

Činjenica da se viktimizacijski narativi Srba i Hrvata oslanjaju na poricanje i revizionizam utiče na viktimizacijski narativ Bošnjaka u regiji, pa su mnoge bošnjačke krajne desničarske grupe stoga zaključile da je strateški korisno svoj diskurs utemeljiti u bošnjačkoj žrtvi. Na neki način, ove grupe koriste trenutno okruženje u BiH, gdje je postalo gotovo uobičajeno da javni i politički diskurs uključuje aktivno negiranje genocida i ratnih zločina počinjenih nad Bošnjacima.⁶⁵ U takvoj klimi, nije teško konstruirati narativ žrtve prema kojem se Bošnjaci suočavaju sa upornim neprijateljstvom drugih grupa, te to povezati sa njihovim muslimanskim identitetom (pogledajte više o antimuslimskim narativima u nastavku). U online svijetu i van njega, ova tema viktimizacije prevladava među glavnim akterima poput članova bošnjačke nacionalističke stranke SDA, kao i kod niza krajne desnih aktera, od nacionalističkog AntiDayton pokreta do neonacističkog bošnjačkog Pokreta nacionalnog ponosa. Dok je historijski revizionizam manje prevalentan u bošnjačkim narativima o viktimizaciji, neke bošnjačke krajne desničarske grupe učestvuju u diskursu koji umanjuje ili negira kontroverzne postupke Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i 1990-ih.



Slika 10

postavljanje okvira za nasilje kao samoobranu ili kroz veličanje i poticanje nasilja kao egzistencijalne nužnosti za svoju unutrašnju grupu. Ovi direktniji pozivi na nasilje često se pojavljuju na platformama poput Telegrama i Twittera. Na primjer, jedan od postova od 20. aprila 2023. godine veliča Adolfa Hitlera i prikazuje ga kao istaknutog vojskovođu i vizionara za bolju Evropu. Nakon toga, na kanalu se dijeli neki izazov koji je eksplicitno posvećen obilježavanju Hitlerovog rođendana.

Značajna uloga narativa žrtve u oblikovanju ideologija i djelovanja ekstremista u regiji naglašava koliko je važno razumjeti i pozabaviti se uticajem tih narativa u borbi protiv radikalizacije i nasilnog ekstremizma. Kada su napetosti najveće u jugoistočnoj Evropi, ti narativi žrtve često su nabijeni posebno emocionalnim jezikom i slikama, pa čak i kada politički lideri i uticajne ličnosti krajne desnice eksplicitno ne podržavaju nasilje, mobilizirajuća snaga pojačanih narativa o žrtvi može biti dovoljna da neke pojedince potakne na nasilje.

⁶⁵ Vidjeti: "It's getting out of hand": genocide denial outlawed in Bosnia,' *The Guardian*, 24. juli 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/jul/24/genocide-denial-outlawed-bosnia-srebrenica-office-high-representative>.

Razumjeti ove narative znači uvažiti stepen do kojeg su izgrađeni na historijskom revizionizmu. I dok akademski historičari/ke ponekad neutralno koriste pojam “historijski revizionizam”, kako bi opisali bilo kakvu ponovnu analizu ili reinterpretaciju historije, u ovom kontekstu, **on se odnosi na namjerne pogrešne interpretacije značajnih historijskih događaja, a ponekad i poricanje da su se oni uopće i desili.** U jugoistočnoj Evropi, i u primjerima koje su naši istraživači/ce pronašli u krajnje desnom online miljeu, ovaj revizionizam uključuje zamjenu uloga, u kojoj viktimizator postaje žrtva. Time se olakšava opravdavanje historijskih činova nasilja kao nužnih i neizbjegljivih činova samoobrane ili relativiziranje tog nasilja kao manje ozbiljnog od nasilja “drugih”.

Narativi krajnje desnice u regiji također prikazuju viktimizaciju unutrašnje grupe, čak i od prije nekoliko stoljeća, kao simbol sadašnje i buduće viktimizacije. Pored toga, ti narativi otuđuju i marginaliziraju ljude određene etničke grupe koji se ne slažu s propagiranim uvjerenjem o stalnoj viktimizaciji njihove zajednice na temelju historijskog revizionizma. U takvom okruženju, diskurs često stvara dihotomiju, polarizira zajednice i podriva napore ka pomirenju. Na taj način historijski revizionistički narativi oblikuju trenutne percepције i potencijalne buduće akcije. Kako bi se suprotstavili ovim narativima, kreatori politika i drugi relevantni akteri moraju prepoznati da je revizionizam postao moćno oruđe u jačanju ideologija žrtve, sa vrlo stvarnim uticajem na savremene političke diskurse i dinamiku u BiH i široj jugoistočnoj Evropi.

Antirodni i anti-LGBTQ+ narativi

Pojam "rodna ideologija" i koncept "antirodnog" aktivizma nisu strogo definirani, usprkos njihovoj čestoj upotrebi među krajnje desničarskim i konzervativnim akterima širom svijeta kojom izražavaju protivljenje rodnoj ravnopravnosti, reproduktivnim pravima, LGBTQ+ pravima i drugim naprecima za žene i LGBTQ+ zajednicu. To su u biti fraze koje krivo prisvajaju koncept roda kako bi se mobilizirale protiv feminizma i pokreta za prava LGBTQ+ osoba. Iza ove "mobilizacije protiv "rodne ideologije" stoji navodni imperativ povratka moralu fokusiranom na tradicionalnu heteronormativnu porodicu".⁶⁶ Stoga se "antirodni" aktivisti također bave pitanjima koja se odnose na brak, usvajanje, surrogat majčinstvo i reproduktivne tehnologije.⁶⁷

U jugoistočnoj Evropi, ovi narativi su uobičajeni u diskursu krajnje desnice, u čitavom spektru ideologija i stepena ekstremizma, a često se manifestiraju u mizoginoj retorici koja ocrnuje žene.⁶⁸ Posljednjih godina je došlo i do primjetne eskalacije govora mržnje usmjerenog na LGBTQ+ populaciju u regiji, koji dolazi od širokog spektra počinitelja, kako *mainstream* tako i ekstremista. Zaista, od političara u BiH, preko "pro-life" grupa u Hrvatskoj, do niza srpskih krajnje desničarskih organizacija, koristi se nevjerojatno sličan skup argumenata i slika za promociju anti-LGBTQ+ narativa, u tolikoj mjeri da, u praktičnom smislu, taj skup predstavlja narativ koji dijeli cijeli krajnji desničarski milje u regiji. Narativ se samo malo modificira prema specifičnoj etno-religijskoj ili drugoj supkulturnoj pripadnosti grupi, ali se u svakom slučaju LGBTQ+ osobe i "rodna ideologija" predstavljaju kao direktnе prijetnje grupi ili lokalnom načinu života. Često se tim narativom tvrdi da "ideologija" obeshrabruje rađanje i da je suprotna heteronormativnim porodičnim strukturama, što predstavlja temeljno osporavanje kulturnih normi.

Nedavno se pojavila nova dimenzija ovog narativa: zlonamjerni narativi zavjera da su "LGBTQ+ osobe "pedofili" koji "vrbuju" djecu kroz "grooming" kako bi ih zlostavljali".⁶⁹ Ova tvrdnja – koja pogrešno prisvaja stvarni pojam povezan sa seksualnim zlostavljanjem djece na sličan način na koji "rodna ideologija" pogrešno prisvaja koncept roda – dobila je na snazi u konzervativnim i krajnje desničarskim krugovima, posebno u SAD-u i Evropi, i počiva na tvrdnju da LGBTQ+ zajednica i njezini saveznici koriste neheteronormativne nastavne planove i programe za seksualni odgoj i LGBTQ+ inicijative zagovaranja kako bi normalizirali pedofiliju i izvršili nedopušten uticaj na mlade. To je "potaknuto donošenje niza neprijateljskih zakona i politika usmjerenih na brisanje LGBTQ+ tema u školama... i, posebno, na izopćavanje, klevetanje i uznemiravanje transrodnih osoba".⁷⁰

⁶⁶ Ov Cristian Norocel and Katarina Pettersson, 'Anti-gender politics in Finland and Romania,' *European Journal of Politics and Gender* (objavljeno online prije štampe 2023), DOI: <https://doi.org/10.1332/251510821X16832281009645>.

⁶⁷ Teresa Toldy and Júlia Garraio, 'Gender ideology: a discourse that threatens gender equality' in *Gender Equality: Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, edited by Leal Filho, et al. (Cham: Springer, 2021).

⁶⁸ Za više informacija, vidjeti: Majda Halilović, *Gender and non-violent extremism in Bosnia and Herzegovina* (Sarajevo: Atlantic initiative, 2023); i Nejra Veljan and Maida Čehajić-Čampara, *Gender Ideologies: How Extremists Exploit Battles over Women's Rights and Drive Reciprocal Radicalization* (Sarajevo: Atlantic Initiative, 2021).

⁶⁹ Anti-Defamation League, 'What is "Grooming?" The Truth Behind the Dangerous, Bigoted Lie Targeting the LGBTQ+ Community,' Center for Extremism, 16 September 2022, <https://www.adl.org/resources/blog/what-grooming-truth-behind-dangerous-bigoted-lie-targeting-lgbtq-community>.

⁷⁰ Ibid.

Stručnjaci kažu da je to bilo tako djelotvorno jer “ideja da naši protivnici namjeravaju seksualno povrijediti djecu... povezuje [ih] s najgorim zlom koje su ljudi sposobni počiniti... [i] također pokreće iskonski instinkt kod svakog roditelja da zaštiti svoje dijete”.⁷¹

Ovaj narativ je prihvaćen unutar regionalnog krajnje desnog ekstremističkog miljea kao sredstvo intenziviranja stigmatizacije LGBTQ+ osoba i racionalizacije za uznemiravanje i nasilje usmjereno prema LGBTQ+ zajednici. Dobar primjer je Narodna patrola i kako su instrumentalizirali ove narative zavjera tokom mjeseca Pridea, kada su na Telegramu podijelili sadržaj koji povezuje LGBTQ+ osobe sa pedofilijom uz sliku na kojoj su prikazane četiri dugine zastave raspoređene u obliku svastike. U komentarima na ovu objavu pozivalo se na pogubljenje pripadnika LGBTQ+ zajednice, a njihovo prisustvo u srpskom društvu se izjednačavalo sa stranom invazijom.

"What slippery slope? It will never happen".

1995: "Love is love, we just want acceptance".
 2005: "We just want equality".
 2012: "Bake the cake or go to court".
 2015: "Say my pronouns or lose your job".
 2023: "The kids will watch drag shows".



Homoseksualne organizacije imaju sve radikalnije zahtjeve, toj ideologiji se moramo oduprijeti.

Više neću spuštati svoju glavu i popuštati pred njihovim napadima i uvredama, naprotiv, koristit ću svaki legalni način i sredstvo za otpor.

Pozivam i sve vas da ih se prestanete bojati, podignite svoje glave i na izborima se suprotstavite Senfu i njegovoj družini!!

Slika 11

Inkluzivnost nije nužno pokazatelj temeljne promjene u rodnoj dinamici ili ideologijama ovih grupa. Umjesto toga, često se radi o taktičkom pristupu u suprotstavljanju stereotipu da su krajnje desničarski pokreti isključivo muški i agresivno maskulini. Predstavljanjem raznolikije i “normaliziranije” slike, te grupe nastoje privući šиру publiku i postići *mainstream* prihvatanje.

⁷¹ Matthew Rozsa, ‘Why the moral panic over “grooming” is so effective at manipulating the right-wing mind’, *Salon*, 30. januar 2023, <https://www.salon.com/2023/01/30/why-the-moral-panic-over-grooming-is-so-effective-at-manipulating-the-right-wing-mind/>.

Sadržaj koji dijele krajnje desničarske grupe u jugoistočnoj Evropi u svrhu dezinformacija vidno je sličan (ili čak isti) sadržaju koji šire njihove kolege u SAD-u i EU, što naglašava mjeru do koje online ekstremizam nadilazi nacionalne granice. Tema koja se ponavlja u svim kontekstima bila je navodna uloga LGBTQ+ i drag queen osoba u podrivanju temelja društva. Kao i u drugim zemljama, time su mobilizirani akteri u regiji da se zalažu za ograničavanje informacija i uklanjanje obrazovnog sadržaja koji se smatra previše naklonjenim LGBTQ+ zajednici ili pravima LGBTQ+ osoba. U isto vrijeme, ovi akteri prikazuju političku ljevicu kao zaštitnika interesa LGBTQ+ zajednice koja zlostavlja djecu, pozivajući se na slučajeve u SAD-u kada su antifašističke grupe obezbjeđivale događaje prilagođene djeci koji su se održavali u firmama u vlasništvu LGBTQ+ osoba ili onima koji su orijentirane na LGBTQ+. To pokazuje kako krajnje desničarske grupe iskrivljaju informacije kako bi jačale lažne narative, u ovom slučaju sa vrlo konkretnom namjerom buđenja zaštitničkih instinkata roditelja, kako bi proširile svoj uticaj i pojačale regrutaciju.

Međutim, s druge strane, sve je više prikazivanja žena kao sljedbenica u krajnje desnim online prostorima. Historijski gledano, pokretima krajnje desnice pretežno su dominirali muškarci, a njihove ideologije su najčešće naglašavale tradicionalne rodne uloge. Ipak, posljednjih godina došlo je do strateškog pomaka prema inkluzivnosti žena, prvenstveno kao sredstva da se poveća privlačnost i legitimitet ovih pokreta.



Slika 12: Simpatizerka drži "Mein Kampf" i promovira čitanje nacističke literature uz opis: "Sretan svjetski dan knjige! Čitanje je zabavno! 📖"

Pored toga, prikazivanje žena kao sljedbenica i zagovornica krajnje desničarskih ideologija ima višestruku svrhu u digitalnoj sferi. Prvo, dovode se u pitanje prevladavajući narativi o ženama koje su inherentno liberalnije ili lijevo orijentirane, čime se stvara osjećaj iznenađenja ili intrige koji može privući više pažnje online. Žene, posebno one koje otvoreno podržavaju krajnje desničarske ideologije, mogu se djelotvorno upotrijebiti u online propagandi sa ciljem narušavanja tradicionalne percepcije i sticanja šire medijske pokrivenosti. Nadalje, njihovo prisustvo se može iskoristiti za ublažavanje dojma o tim pokretima, jer se tako široj javnosti mogu činiti pristupačnjim i razumnijim. Ova pojava također odražava širi trend političkih pokreta, bez obzira na ideologiju, koji koriste digitalne platforme za stvaranje inkluzivnijih i raznolikijih imidža da bi bili prijemčivi široj demografiji. Uključivanje žena u krajnje desničarske online prostore stoga je složena međuigra između strateškog upravljanja slikama, ideoološke propagacije i šire dinamike digitalnih medija i političkog predstavljanja.

Antizapadni narativi

Narativi koji zapadne aktere predstavljaju kao odgovorne za prošlu, sadašnju i buduću viktimizaciju unutrašnje grupe najčešći su među srpskim nacionalistima u regiji, koji, od mainstreama do ekstrema, viktimizaciju Srba pripisuju postupcima NATO-a i administracijama američkih predsjednika Joea Bidena i Billa Clintona. Te zapadne sile su okarakterizirane kao toliko neprijateljski raspoložene prema Srbima da nastoje podrivati ili čak uništiti srpsku državu. Sentimenti su često isprepleteni sa proruskim stavovima, stvarajući krajnje desničarske heroje od ljudi poput srpskog stranog borca Dejana Berića.

Ustvari, online sadržaj koji su istraživači/ce kodirali kao "antizapadni" na svim platformama, jasno je pokazao da srpski nacionalistički akteri iskorištavaju rat u Ukrajini kako bi učvrstili već postojeće narative o zapadnim vladama. Posebno uočljiva među njima je tvrdnja da je sukob rezultat historijske "NATO agresije" i djelovanja Zapada, tvrdnja koju su iznijele brojne srpske krajnje desničarske grupe, zajedno sa tvrdnjom da Rusiju i Putina *mainstream* mediji ocrnuju. Konkretan primjer opisanog narativa može se pronaći u izjavama ili publikacijama srpskih ekstremno desničarskih grupa poput Srbske akcije ili Alcohol Boysa. Često globalne sukobe, posebno one koji uključuju Rusiju, predstavljaju kao direktnu posljedicu onoga što oni doživljavaju kao "NATO agresiju" ili zapadni intervencionizam.



Slika 13: Na fotografiji su prikazane ukrštene zastave Srbije i Rusije, a napravljena je ispred stadiona na koji je bilo zabranjeno unositi zastave, mjesec dana nakon početka agresije, navodi se u objavi na Instagramu.

sa sličnim diskursom krajnje desnice o ljudima poput Georgea Sorosa. Pernar također propagira razne teorije zavjere povezane sa pandemijom COVID-19 i vakcinacijom te podržava alternativne biljne lijekove, a sve to zasniva na narativima koji su opet protkani antizapadnim stavovima.

Treba napomenuti da je čak i među bošnjačkim krajnje desničarskim grupama nedavno došlo do bujanja antizapadnih narativa, koji su poprimili znatan zamah 2022. i 2023. godine. To označava perceptivni pomak vis-à-vis Zapada, budući da te grupe zapadne aktere sve više doživljavaju kao sklone zanemarivanju ili izdaji interesa Bošnjaka. Ovo je posebno vidljivo na Twitteru, gdje kohorta anonimnih korisnika širi narative koji ističu kako su zapadni akteri iznevjerili povjerenje Bošnjaka, te sadržaje koji naglašavaju i potvrđuju bošnjačko

Međutim, antizapadni narativi nisu ograničeni samo na srpski nacionalistički diskurs. Među hrvatskom krajnjom desnicom, antizapadni narativi koji okrivljuju zapadne aktere za promoviranje i širenje "rodne ideologije" često su isprepleteni sa antirodnim narativima. Na primjer, na Telegramu je hrvatski političar Ivan Pernar – koji sada vodi istoimenu Stranku Ivana Pernara, poznatu po svom euroskepticizmu i rusofiliji – opisao transrodne osobe kao "bolesne" i izrazio oštro protivljenje široj "zapadnoj gay agendi". Online sadržaj koji je objavio Pernar nasumični je skup krajnje desničarskog animoziteta, usmjerenog prema Jevrejima, crncima, migrantima i ženama, uz prorusku retoriku. To se na posebno primjetan način vidi u Pernarovoj karakterizaciji ukrajinskog predsjednika Zelenskog kao Jevreja koji je povezan sa liberalnim zapadnim interesima, što se može porebiti

razočaranje. Istraživači/ce su otkrili da online postovi krajnje desničarskih bošnjačkih aktera o ovoj temi imaju tendenciju da jačaju i razvijaju prevladavajuću paranoju da Zapad Bošnjake politički marginalizira, što ide uz tvrdnje o nedoličnom hrvatskom uticaju na politiku u BiH. Mnogi nalozi analizirani za ovo istraživanje ponavljali su ovaj narativ i upućivali pogrdne komentare političarima u opoziciji, nazivajući ih izdajicama i kvislinzima.

Prikazujući Bošnjake kao žrtve političkih mahinacija drugih regionalnih grupa ili međunarodne zajednice, ovaj diskurs kultivira posebno snažne emocionalne reakcije i pozive na akciju. Njegov odjek je duboko isprepleten sa proživljenim sjećanjima na ratove 1990-ih i kolektivnim iskustvom Bošnjaka, raširenom patnjom, društveno-političkim prevratima i napuštenošću od međunarodne zajednice. Stoga je antimuslimanska predrasuda Zapada element ovog antizapadnog narativa među Bošnjacima i pomaže u oblikovanju diskursa o viktimizaciji u bošnjačkom online miljeu krajne desnice, gdje međudjelovanje historijskog sjećanja, savremene geopolitičke dinamike i dugotrajnog nasljeđe prošlih iskustava nudi krajne desnim akterima beskrajne mogućnosti za manipulaciju.

Antimuslimanski i antimigrantski narativi

Ujugoistočnoj Evropi, antimuslimanski osjećaji prevladavaju u retorici srpskih i hrvatskih nacionalista, bilo da su *mainstream* ili krajnja desnica. Ti akteri često muslimane prikazuju kao autsajdere koji ne "pripadaju" u vlastitoj zemlji, te ih karakteriziraju kao potencijalnu prijetnju Srbima i Hrvatima kao nacijama, odnosno njihovom pravoslavnom ili katoličkom "načinu života". Na primjer, dugogodišnji čelnik bosanskih Srba Milorad Dodik naglasio je potrebu da se zaštiti ne samo entitet Republika Srpska nego i cijela BiH od dolazećih migranata, posebice onih koji su muslimani, tvrdeći da oni donose drugačije kulturne prakse koje ne smiju potkopati "naš način života". Komentari poput ovog izazvali su osude i potaknuli poređenja između Dodika i mađarskog Viktora Orbana; ustvari, Dodik se svrstao uz Orbana i njegovu politiku, a poslao je i pismo mađarskom premijeru hvaleći Orbanov pristup očuvanju evropskog identiteta i vrijednosti, posebno putem pronatalitetnih umjesta proimigracijskih mjera. "Mađarska je prepoznala da je pravi način biološkog obnavljanja nacije vlastiti pojačani natalitet," napisao je, "a ne uvoz ljudi iz... nehrističanske vjere".⁷²



Slika 13: Na fotografiji je prikazan član/simpatizer Hrvatskog aktivnog kluba

U Srbiji se antimuslimanski narativi miješaju sa nizom drugih diskursa krajne desnice. Srpski narativi vis-à-vis Kosova, koji demoniziraju etničke Albance, obično sadrže antimuslimanske sentimente. A u najekstremnijim krajnjim desničarskim grupama poput Levijatana ili Narodne patrole – koje "patroliraju" za migrantima u Srbiji – online prijetnje o imigraciji muslimana potaknule su nasilje u stvarnom svijetu. Narodna patrola je migrante, na primjer, etiketirala kao teroriste i propagirala ideju da su imigracijski valovi dio orkestrirane zavjere zapadnih, liberalnih i ljevičarskih sila kako bi se olakšalo širenje radikalnog islama širom Evrope. Također, ova tema se prepiće sa rodnim pitanjima i mizoginijom budući da krajnje desničarske grupe pokušavaju iskoristiti temu zaštite žena za zagovaranje nasilja nad muslimanskim migrantima.⁷³

U online prostorima, srpske krajne desničarske grupe često kombiniraju antimuslimanski sadržaj sa slikama i porukama koje naglašavaju srpsku žrtvu, kao što je uradila Narodna patrola usmjerivši pažnju na izgradnju džamije u beogradskom predgradu Mladenovac sa objavama u kojima navode "Ovo nije Srbistan" i tvrde da je gradnja nezakonita.

To je potvrdila i Srbska akcija, koja je ovu retoriku odvela još dalje dovodeći u vezu džamiju u Mladenovcu sa najekstremnijim islamskičkim akterima, implicirajući da su pobornici njene izgradnje zagovornici "Islamske države". Grupa je također širila sadržaj online u kojem se naglašava percipirana solidarnost između rumunskih i srpskih nacionalista u zajedničkom protivljenju "islamskom teroru". S druge strane, hrvatska krajnja

⁷² Vidjeti: 'Dodik poslao novo pismo Orbanu: Ovoga puta je prepuno fašističkih ideja,' *Radio Sarajevo*, 18. maj 2022, <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-poslao-novo-pismo-orbanu-ovoga-puta-je-prepuno-fasistickih-ideja/457292>; i 'Dodik in a letter to Orban: We will not biologically renew ourselves by importing non-Christian religions,' *Sloboden Pečat*, <https://www.slobodenpecat.mk/en/dodik-vo-pismo-do-orban-nema-bioloshki-da-se-obnovime-so-uvoz-na-nehristijski-veri/>.

⁷³ Nejra Veljan and Maida Čehajić-Čampara, *Gender Ideologies: How Extremists Exploit Battles over Women's Rights and Drive Reciprocal Radicalization* (Sarajevo: Atlantic Initiative, 2021).

desničarska grupa Hrvatski aktivni klub je svoje online aktivnosti započela antimigrantskim raspoloženjem i pružanjem podrške Juraju Mesiću koji je priveden jer je sredinom marta u Zagrebu napao dostavljača hrane indijskog porijekla te ga vrijedao: “*Je*eni nigeru, odi doma u Indiju! (...) Ovo je naša zemlja, Hrvatska, ovo je Europa. Za bijele ljudi, a ne za crnce*”. Napad snimio je mobitelom, a zatim video poslao prijatelju. Antimuslimanski i antimigrantski narativi u regiji često se zasnivaju na eurocentričnoj percepciji samoobrane; što znači da se krajnje desničarski akteri u jugoistočnoj Evropi predstavljaju kao čuvari Evrope i “evropske kulture” od potencijalne prijetnje, kao sanitarni kordon protiv virusa koji se širi. To se oslanja na određeni stepen historijskog revizionizma, kao što to čine mnogi krajnje desničarski narativi, a u ovom slučaju se Srbi i Hrvati pozicioniraju kao oni koji stoljećima štite Evropu, koji su se godinama žrtvovali i borili na evropskoj periferiji kako bi kontinent bio siguran od stranih neprijatelja. Ovi narativi su stoga ukorijenjeni u osporavanoj historiji te u generacijskim strahovima i stereotipima, dopuštajući im da prožimaju mnoge segmente društva, daleko izvan krajnje desnice. To znači da je razumijevanje i rješavanje antimuslimanskih narativa u jugoistočnoj Evropi ključno za poticanje inkluzivnijeg društva i liječenje historijskih trauma u regiji.

Zaključak i preporuke za politike

Ovo istraživanje otkrilo je jasne obrasce i trendove u širenju online ekstremističkih narativa među krajnje desničarskim akterima u jugoistočnoj Evropi, a posebno specifične upotrebe različitih platformi za iskorištavanje njihovih jedinstvenih formata i strateško postavljanje sadržaja koji promovira različite teme koje su u skladu sa globalnim narativima, ali su lokalizirane za regionalne etnonacionalne zajednice. Ova analiza pokazala je da su ti akteri prilično vješti u manipuliranju strukturama digitalnih platformi kako bi gurnuli ranjive korisnike dublje u informacijske silose i maksimizirali svoje formate za širenje tema viktimizacije unutrašnje grupe, kao i anti-LGBTQ+, antimuslimanskih i antizapadnih narativa.

Tema viktimizacije posebno prevladavala u regionalnom krajnje desnom miljeu i u digitalnim formatima. Kratki videozapisi često govore o historijskim nepravdama ili percipiranim prijetnjama kako bi izazvali osjećaj zajedničke pozicije žrtve i ujedinili gledatelje protiv vanjskih sila. *Memeovi* ove poruke dalje šire kombinirajući slike patnje unutrašnje grupe sa tekstrom koji naglašava njihovu opresiju. Kratki tekstovi to također prenose sažetim jezikom koji aktivira emocionalnu solidarnost među korisnicima. Duži videozapisi i tekstovi zatim pružaju sveobuhvatne narativne okvire za borbe i patnju unutrašnje grupe, čime se dodatno legitimiziraju tvrdnje o kolektivnoj žrtvi.

Korisnici s krajnje desnice također strateški plasiraju anti-LGBTQ+ i antimuslimanske narative u online prostore. Kratki videozapisi i *memeovi* često naglašavaju stereotipe, na primjer, dok su duži videozapisi i tekstovi osmišljeni tako da potvrđuju diskriminatorska stajališta. Negativni prikazi LGBTQ+ zajednice i muslimana često se oslanjaju i na humor kako bi normalizirali predrasude i desenzibilizirali korisnike na slike i jezik koji dehumanizira te grupe, što je taktika koja se dugo povezivala sa antisemitskom propagandom. Antizapadne teme, koje sve više prožimaju ostale sadržaje, plasiraju se na sličan način. Kratki videozapisi i *memeovi* obično kritiziraju zapadnu kulturu ili politiku i opisuju zapadna društva kao manjkava. Kratki tekstovi jezgrovitо dovode u pitanje vjerodostojnost ovih društava, dok se dugi videozapisi i tekstovi bave kritičkom analizom zapadnih politika i praksi, nudeći dokaze za antizapadne perspektive.

Ova strateška upotreba različitih formata sadržaja među krajnje desnim akterima dokazuje njihove prilagodljivosti i signalizira da je, kao pokret, globalna krajnja desnica razvila digitalnu oštrinu zbog koje je sve teže suprotstavljati joj se. Krajnje desničarske grupe ne samo da su povezani i sinkronizirani nego ikad ranije, već su razvile i taktičko razumijevanje online platformi koje im omogućava prilagođavanje sadržaja različitim formatima kako bi najefikasnije iskoristili emocionalne i kognitivne reakcije korisnika i pojačali odjek određenih narativa. A ovo istraživanje je pokazalo da ta značajna uloga društvenih medija i online platformi u procesu stvaranja i konsolidacije narativa među krajnje desničarskim grupama u regiji ima uticaja i u offline svijetu. Kako se razlika između našeg online i offline svijeta samo još više zamagljuje, ključno je da se u potpunosti razumije uloga platformi društvenih medija u olakšavanju radikalizacije i ekstremizma u jugoistočnoj Evropi.

Iz ovih nalaza proizlazi nekoliko ključnih implikacija i preporuka za politike:

1. Mainstream i ekstremi: jedinstveni pristup

Ovo istraživanje je više puta pokazalo da *mainstream* i ekstremistički narativi u BiH i šire ne postoje u odvojenim sferama. U praktičnom smislu, to znači da ekstremistički narativi, uključujući one koji promoviraju nasilje, nisu odvojeni od *mainstream* diskursa. Stoga, *natori da se uhvati u koštac s radikalizacijom i ekstremizmom moraju uzeti u obzir ulogu mainstream aktera, posebno njihove funkcije čuvara i postavljanja agende.*

2. Narativi velike zamjene: predviđanje potencijalnih rizika

U ovom izvještaju postoji samo jedno izričito spominjanje prevladavajućeg narativa krajne desnice, takozvane teorije Velike zamjene. Teorija, koja zamišlja zavjeru da se evropsko stanovništvo mijenja neevropskim stanovništvom, trenutno je manje izražena među krajne desničarskim akterima u regiji nego na drugim mjestima. Ipak, međusobno je povezana sa narativima koji su uobičajeni u jugoistočnoj Evropi, kao što su diskursi protiv LGBTQ+ i "rodne ideologije" – koji opadajuću stopu rađanja provlače kroz prizmu narativa žrtve koja u fokus stavlja percipirane prijetnje od neevropskih migranata i sugerira da se dešava "zamjena" unutrašnje grupe. *Kako bi razvili djelotvorne intervencije, kreatori politika, edukatori, medijski radnici i drugi relevantni akteri trebali bi se upoznati sa oblicima, argumentima, jezikom i simbolima koji se koriste za konstruiranje i promoviranje ovih narativa.*

3. Značaj vizualnog sadržaja i simbola

Dominacija vizualnog na platformama društvenih medija potaknula je krajnju desnicu da iskoristi moć vizualnih slika, posebno simbola, kako bi maksimizirala emocionalni uticaj online sadržaja. U jugoistočnoj Evropi ovi simboli obuhvataju stare i sadašnje zastave, historijske ličnosti i ambleme specifične za kontekst, od kojih se mnogi sastoje od slojeva značenja, ponekad kontradiktornih. *Razumijevanje ovog semiotičkog jezika krajne desnice ključno je za djelotvornu borbu protiv nasilnog ekstremizma.*

Istraživanje je potvrdilo da su društveni mediji i druge online platforme postale ključne u procesima krajne desničarske radikalizacije, koji teku između online i offline prostora. Ali, što je važno, također je razjasnilo da strukture različitih platformi i formati koje one naglašavaju značajno oblikuju strategije krajne desničarskih aktera u digitalnim prostorima. Drugim riječima, ovaj rad otkriva da su ekstremno desničarski akteri u regiji vješti ne samo u stvaranju sadržaja u različitim formatima kako bi iskoristili ključne odlike angažmana platformi društvenih medija, nego su također vrlo lukavi u iskorištavanju prioriteta kompanija društvenih medija i algoritama koje koriste, uključujući imperativ angažmana koji proizvodi silose informacija.

Imajući to u vidu, borba protiv radikalizacije i ekstremističkog sadržaja online zahtijevat će visoko informiran, višestrani i saradnički pristup kreatora politika i drugih relevantnih aktera. Jedan od fokusa bi trebao biti na povećanju odgovornosti samih online platformi. Implementacijom robusnih smjernica za sadržaj i proaktivnih sistema praćenja sa dovoljnim kapacitetom za moderiranje sadržaja na svim svjetskim jezicima, kompanije društvenih medija bi mogle brže identificirati i ukloniti ekstremistički sadržaj prije nego što se rasprostrani, a to bi moglo raditi još djelotvornije kroz saradnju. Stoga, borba protiv krajne desničarskog sadržaja u online prostorima zahtijeva koordinirane napore koji uključuju online platforme i druge relevantne aktere, kao i razvoj mehanizama za olakšavanje razmjene znanja i udruživanje ekspertize.

Države Zapadnog Balkana također moraju ulagati u prevenciju i intervenciju, uključujući kroz mehanizme ranog otkrivanja kako bi identificirale pojedince pod rizikom od radikalizacije i pružile im ciljanu podršku. To može pomoći da se ranjivi pojedinci odvrate od ekstremističkih ideologija prije nego što se radikaliziraju u nasilje. Ali mora biti popraćeno programiranjem usmjerениm na izgradnju otpornosti, promoviranje kritičkog

mišljenja i unaprjeđenje internetske pismenosti u širem smislu, na primjer kroz obrazovne programe u školama i slanje poruka za javnost u medijima. Ospozobljavanje pojedinaca svih dobi da analiziraju i osporavaju ekstremističke narative osnažuje ih da pruže otpor krajnje desničarskim online narativima.

Transnacionalna priroda online ekstremizma znači da svaki djelotvoran odgovor na online radikalizaciju također mora uključivati međunarodnu saradnju i razmjenu informacija. Jednostavno rečeno, prekogranična saradnja je najvažnija za suzbijanje prekogranične radikalizacije. Kombinirajući resurse, inteligenciju i ekspertizu, države mogu zajednički djelovati kako bi ojačale svoje kapacitete za borbu protiv online širenja sadržaja krajnje desnice. Kroz razmjenu najboljih praksi, države bi također mogle razviti sveobuhvatne strategije utemeljene na dokazima koje se djelotvornije bave pitanjem krajnje desničarske radikalizacije.

U mapiranju online aktivnosti ekstremno desničarskih aktera u BiH i širom regije, ovo istraživanje je pokazalo da regionalni krajnje desničarski milje buja u digitalnim prostorima. Zaista, imperativ radikalizacije globalnog pokreta krajnje desnice i imperativ angažmana platformi društvenih medija usmjereni su na izazivanje i iskorištavanje emocija, zbog čega su ove platforme temeljne za moderne procese radikalizacije. Bavljene online radikalizacijom i ekstremističkim sadržajem stoga zahtijeva višestruke napore koji balansiraju veću odgovornost internetskih platformi sa većim ulaganjem država u inicijative za prevenciju i intervenciju, te potiču međunarodnu saradnju i razmjenu informacija, što je nastojanje koje je pokrenuo Christchurch Call. Samo istovremenim angažiranjem na ovim različitim frontovima kreatori politika mogu gajiti okruženje u kojem se ekstremizmu aktivno suprotstavlja i u kojem su digitalni prostori sigurniji i inkluzivniji.



www.atlantskainicijativa.org